

Dr Jaša ROMANO

JEVREJI U LOGORU NA RABU I NJIHOVO UKLJUČIVANJE U NARODNOOSLOBODILAČKI RAT

LOGOR za Jevreje na Rabu, kao i sve ono što je usledilo posle njegove likvidacije predstavlja posebno poglavlje u istoriji jevrejske zajednice Jugoslavije. To poglavlje je ispisano krvlju većeg broja jevrejskih boraca, koji su po oslobođenju iz logora poginuli u sastavu narodnooslobodilačke vojske (NOV) u borbama protiv nacističkih, ustaških, četničkih i drugih zločinaca.

Zahvaljujući Komunističkoj partiji Jugoslavije, koja je organizovala i sprovela borbu protiv okupatora i njegovih pomagača, bilo je omogućeno i znatnom broju jugoslovenskih Jevreja, među kojima i Jevrejima interniranim u logoru na Rabu da se uključe u sastav NOV i doprinesu značajan obol u oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Moramo posebno naglasiti da Jevreji u tom ratu nisu učestvovali kao zasebna narodnost ili etnička grupacija, već kao ravnopravni članovi zajednice jugoslovenskih naroda. Njihov doprinos u toj borbi bio je značajan i po broju učesnika i po broju poginulih. Prema nepotpunim podacima, u narodnooslobodilačkom ratu (NOR) je učestvovalo preko 4000 Jevreja, od kojih je poginulo preko 1200.

U ovom radu prikazaćemo učešće u NOR Jevreja, koji su bili internirani u logoru na Rabu. Smatrali smo za potrebno pisati o njihovom uključivanju u NOR iz dva razloga: prvo, što je to bio jedini slučaj u Jugoslaviji da su Jevreji iz raznih krajeva naše zemlje, prisilno koncentrisani u jednom logoru, stvorili uz pomoć Komunističke partije sopstvenu vojnu organizaciju za borbu protiv okupatora i njegovih pomagača; i drugo, što su Jevreji iz tog logora masovno stupili u NOR, čim su za to bili stvoreni objektivni uslovi.

Poseban problem pri obradi tog rada predstavljao je vrlo mali broj sačuvanih dokumenata iz perioda boravka Jevreja u logoru na Rabu, kao i iz perioda njihovog uključivanja u NOR. Stoga smo bili primorani da se koristimo, velikim delom, sećanjima preživelih logoraša i boraca. Svesni smo da su ta sećanja posle skoro 30 godina izbledela i da su izvesni važni događaji, kao i imena, pozaboravljani. No, i pored izvesnih nedostataka na koje će čitaoci verovatno naići, ovim radom će biti otet zaboravu jedan blistavi period iz istorije jevrejske zajednice Jugoslavije. Veliki deo zasluga za to pripada drugaricama i drugovima koji su nam dali dragocene podatke: Flori Tolentino-Devčić, Anici Romano-Drača, Erni Koen-Knežević, Nadi Salcberger, Editi Lederer-Košir, Miri Lederer-Klancir,

2 J. Romano

Dragici Vajnberger, Davidu Trinkiju, ing. Benku Leviju, Moricu Montilji, Mirku Najmanu, Đuri Polaku, Mimu Atlasu, Fedoru Staniću, i dr.

Posebno želimo da se zahvalimo drugaricama i drugovima koji su rukopis pregledali i dali nam korisne dopune: Lei Salcberger-Abinun, ing. Eli Samakovlija, Vlatki Vajs, prof. Brunu Pristeru, prof. dr Ivanu Berkešu, prof. dr Aleksandru Goldštajnu, dr Ladislavu Kadelburgu, dr Lavu Singeru, Aleksandru Leblu i Vladi Salcbergeru.

Dobrotom Vlatke Vajs i Aleksandra Lebla ovaj rad je dopunjen originalnim slikama iz logora u Kraljevici i na Rabu.

Beograd 1972. g.

Dr Jaša ROMANO

APRILA 1941. godine jugoslovenski narodi doživeli su najtežu sudbinu u svojoj istoriji. Aprilski rat, koji je trajao svega 9 dana, otkrio je svu trulost državnog i vojnog režima, kao i razorno delovanje brojne pete kolone, koja se uvukla u sve pore državne i vojne uprave. Tako brzom vojnom porazu i kapitulaciji Jugoslavije nije se nadala ni nemačka Vrhovna komanda, koja je bila angažovala 50 nemačkih, talijanskih i mađarskih divizija.

Osnovni cilj Hitlera bio je da Jugoslaviju kao državu faktički likvidira i u vezi s tim propisao je 12. aprila 1941. tzv. »Privremene smernice« o rasparčavanju, odnosno o podeli Jugoslavije između fašističkih agresora. Na taj način nemačka Vrhovna komanda oslobodila bi najveći deo svojih oružanih snaga, koje su bile angažovane u okupaciji Jugoslavije, i prebacila ih u rat protiv SSSR-a, prema već utvrđenom planu »Barbarosa«.

Rasparčavanje Jugoslavije je izvršeno na sledeći način: Makedonija je podeljena između bugarskih i talijanskih osvajača; severne oblasti Slovenije, Banat kao i Srbiju Nemci su zadržali za sebe (sem pograničnog dela istočne Srbije, koji je pripao Bugarima); Bačku, Baranju, Međumurje i Prekomurje okupirala je Mađarska; Kosovo i Metohija, Crna Gora, Dalmacija, Hrvatsko primorje i južni deo Slovenije su pripali Italiji, a od teritorije Hrvatske, Slavonije, Srema, Bosne i Hercegovine formirana je tzv. Nezavisna Država Hrvatska (NDH) pod ustaškom upravom.¹

Rasparčavanje Jugoslavije i njena podela između fašističkih agresora bili su od presudnog značaja za konačnu sudbinu Jevreja nastanjenih na tim teritorijama. Odnos fašističkih agresora prema Jevrejima nije bio isti i zbog toga izvestan broj Jevreja, doista vrlo mali, preživeo je drugi svetski rat.

Najpre su Nemci likvidirali Jevreje iz Banata. Oni su dovedeni u drugoj polovini avgusta 1941. u Beograd s tim, što su muškarci internirani u logor »Topovske šupe«, dok su žene i deca smešteni u stanovima beogradskih Jevreja. Krajem septembra i u toku oktobra muškarci su streljani kod s. Jabuke (Pančevo). Žene i deca su internirani početkom decembra 1941. u logor na Sajmištu (Zemun) i do maja 1942. pobijeni.

Masovno streljanje beogradskih Jevreja-muškaraca od strane Nemaca otpočelo je krajem septembra 1941. i do kraja decembra streljani su gotovo svi muškarci. Žene i deca su odvedeni početkom decembra u logor na Sajmištu i svi su pobijeni do maja 1942. Na Sajmištu su pobijeni i Jevreji iz Novog Pazara u prvoj polovini 1942. Jevreje-muškarce iz istočne Srbije Nemci su internirali početkom oktobra 1941. u logor »Crveni krst« (Niš) i streljali ih februara 1942. kod Bubnja (Niš), dok su žene i deca odvedeni na Sajmište i pobijeni u prvoj polovini 1942. godine.

¹ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963, str. 291.

4 J. Romano

Prema makedonskim Jevrejima bugarski fašisti nisu preduzeli genocidne mere do marta 1943. godine, sem što su Jevreje koji su prebegli iz Srbije predali novembra 1941. Gestapou, koji ih je streljao 3. decembra te godine na Banjici. Međutim, po naređenju Gestapoa, bugarski fašisti su marta 1943. internirali sve makedonske Jevreje u sabirni logor u Skoplju, odakle su ih Nemci odveli u Treblinku i pobili.

Pa kapitulaciji Italije Nemci su zaposeli Kosovo i Metohiju i 1944. odveli Jevreje u logor Bergen-Belsen, gde su gotovo svi pobijeni.

Prva masovnija ubistva Jevreja na teritorijama okupiranim od Mađara usledila su januara 1942. i to u nekim mestima južne Bačke. Naime, posle pogibije nekoliko mađarskih žandarma u borbi sa šajkaškim partizanskim odredom, mađarski fašisti su kao odmazdu organizovali zločinačku hajku na Jevreje i Srbe, koja je poznata pod nazivom »racija«. U toj »raciji« pobijeno je nekoliko hiljada Srba i oko 1400 Jevreja. Sem toga, mađarski fašisti su odveli u toku 1942. i 1943. godine oko 4000 Jevreja na prisilne radove u Ukrajinu, Borski rudnik i u Mađarsku, odakle se vratilo samo nekoliko desetina, dok su ostali pobijeni ili umrli od gladi i bolesti. Kada su marta 1944. godine nemačke jedinice zaposele te teritorije pod mađarskom okupacijom, izdalo je Ministarstvo unutrašnjih poslova u Budimpešti, po direktivi Nemaca, naređenje o odvođenju svih Jevreja s tih teritorija u logore. To naređenje »o čišćenju zemlje od Jevreja« izdato je 6. aprila 1944. pod br. 6163 i u njemu se naređuje da deportacija Jevreja ima otpočeti 26. 4. 1944. i u roku od 4 dana moraju se prikupiti u sabirne logore, odakle će biti odvedeni u Aušvic. Krajem maja je otpočelo prebacivanje u Aušvic, gde je nekoliko hiljada Jevreja s tih teritorija stradalo.²

Neposredno po formiranju NDH, lokalne ustaške vlasti samoinicijativno su otpočele sa organizovanjem sabirnih logora za Jevreje i Srbe, a uskoro je izdato zvanično naređenje o formiranju koncentracionih logora. Prvi sabirni logor organizovan je kod Koprivnice (»Danica«) i to 29. 4. 1941, a zatim u Zagrebu (»Zagrebački zbor«), Gospiću, Krušćici, Lobogradu, a sredinom 1942. u Tenju (Osijek) i Vinkovcima. U tim sabirnim logorima bili su logoraši izloženi zverskim zlostavljanjima, mučenjima i ponižavanjima, ali u njima su bila izvršena samo pojedinačna ubistva logoraša. Do masovnog ubijanja logoraša došlo je u koncentracionim logorima, kamo su bili odvedeni logoraši iz sabirnih logora. Zvaničnu naredbu o interniranju Jevreja u logore izdao je Pavelić 26. 6. 1941. pod brojem CXI-531-Z.p.-1941. (»Izvanredna zakonska odredba i zapovijest«) u kojoj se kaže: »Židovi šire lažne vijesti u svrhu uznemiravanja pučanstva, te se kolektivno zato smatraju odgovornim, i prema tome će se protiv njima postupati i spremati ih prvih kaznenopopravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom.³

Međutim, do objave tog naređenja u sabirnim logorima nalazilo se nekoliko hiljada Jevreja s teritorije NDH.

² J. Mlrić, *Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji*, Zbornik za društvene nauke Matice srpske, sv. 35, 1963.

³ *Zločini fašističkog okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* (u daljem tekstu Zločini okupatora), Beograd, 1952. str. 60.

Iz navedenih sabirnih logora Jevreji i Srbi su prebačeni u koncentracione logore — logore smrti. Prvi koncentracioni logor formiran je na otoku Pagu (25. 6. 1941), zatim Jadovno (jula 1941), Jasenovac (avgusta 1941), Stara Gradiška (septembra 1941), Đakovo (decembra 1941). Na otoku Pagu su bila organizovana 2 logora: muški u Slanu i ženski u Metajnu. Do sredine avgusta 1941, kada je logor rasformiran, u njemu je na najzverskiji način pobijeno nekoliko hiljada Srba i nekoliko stotina Jevreja. Ti koncentracioni logori su postojali mnogo pre no što je Pavelić izdao naređenje o njihovom formiranju. To naređenje je izdato 23. 11. 1941. (»Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilan boravak u sabirne logore«.⁴ Pavelić je nazvao te logore smrti — »sibirnim logorima«. Do kraja 1942. u tim logorima se nalazilo ili je već bilo pobijeno oko 17.000 Jevreja samo s teritorije Hrvatske i Slavonije.⁵ Van logora s tih teritorija je bilo još oko 4000 Jevreja. Međutim, po naređenju nemačkog poslanstva u Zagrebu trebalo je do 25. maja 1943. prebaciti i te Jevreje u logor Aušvic. Prebacivanje je organizovao i sproveo izaslanik tog poslanstva Abramajt.⁶

Prema nepotpunim podacima, s teritorije Hrvatske i Slavonije stradalo je u logorima oko 21.000 Jevreja, a s cele teritorije NDH oko 32.000 Jevreja.

Talijanski fašisti nisu primenili genocidne mere prema Jevrejima ni na teritoriji koju su anektirali (»Zona I«), a ni na teritoriji koju su okupirali (»Zona II«). Pored domaćih Jevreja na te teritorije je prebeglo po kapitulaciji Jugoslavije nekoliko hiljada Jevreja i to s teritorija koje su ušle u sastav NDH, kao i teritorija koje su okupirali Nemci. Na žalost, mogućnosti za bekstvo većeg broja Jevreja s navedenih teritorija nisu postojale s obzirom na mere koje su preduzeli ustaše i Nemci da bi onemogućili bežanje. Sem toga, i talijanske vlasti su sprečavale ulazak jevrejskih izbeglica na teritoriju »Zone I« i »Zone II«. Bekstvo je uspelo, u najvećem broju slučajeva, licima koja su mogla da potplate ustaške rukovodioce za dobijanje propusnica za odlazak, kao i talijanske vojne komandante u pojedinim mestima za dobijanje dozvole za nastanjivanje u tim mestima.

Jevrejima koji su se nastanili u mestima »Zone I« i »Zone II« talijanske vlasti su zabranile da ih napuštaju — bili su konfinirani. Ta konfinacija Jevreja nastanjenih u »Zoni I« trajala je do kapitulacije Italije, tj. do 9. septembra 1943, a Jevreja nastanjenih u »Zoni II« do novembra 1942. godine, kada su ih talijanske vlasti internirale u određene logore za Jevreje u kojima su ostali do kapitulacije Italije.

PRVA INTERNIRANJA JEVREJA NASTANJENIH U »ZONI II«

Planom nemačke Vrhovne komande od 12. aprila 1941. godine bilo je predviđeno da Dalmacija, deo Hrvatskog primorja kao i priobalska ostrva budu prisajedinjeni fašističkoj Italiji, s tim što će se granica između Italije i NDH naknadno utvrditi međusobnim sporazumom Musolinija i Pavelića. Posle dugih pre-

⁴ *Zločini okupatora*, str. 72.

⁵ *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Zagreb 1969.

⁶ Dokument neregistrovan u Arhivu Hrvatske, Zagreb.

govora postignut je sporazum 18. maja 1941. godine. Po tom sporazumu navedene teritorije su bile podeljene u dve zone: »Zona I« i »Zona II«. U sastav »Zone I« ušle su sledeće teritorije: Riječka pokrajina (Sušak sa zaleđem), sva ostrva Hrvatskog primorja (sem Paga), teritorija od Spilta do Novigrada s priobalskim ostrvima (sem Brača i Hvara), kao i Boka Kotorska. U sastav »Zone II« ušla su ostrva Pag, Brač i Hvar, kao i teritorije koje su se prostirale iza »Zone I« do sledeće granične linije: Vinica — Plitvički Leskovac — Plješivica — Šator — Malovan — Prenj — Troglav. U toj zoni locirana su sledeća veća mesta: Crikvenica, Kraljevica, Novi Vinodol, Senj, Selce, Dubrovnik, Makarska i Herceg-Novi.⁷

Teritorije koje su ušle u sastav »Zone I« bile su prisajedinjene Italiji i u toj zoni su Talijani imali svoju vojnu i civilnu upravu. U »Zoni II« Talijani su imali vojnu, a NDH civilnu, odnosno ustašku upravu. Prema tome, u toj zoni postojale su dve uprave — talijanska i ustaška — koje su već prvih dana došle u sukob po raznim pitanjima nadležnosti, o čemu će biti kasnije više govora.

Jevreji nastanjeni u »Zoni I« bili su zaštićeni od genocidnih mera, koje su primenjivale ustaše na teritoriji NDH. Međutim, u »Zoni II«, u kojoj su ustaše imale svoju civilnu upravu, bile su već prvih dana preduzete razne protivjevrejske mere, kao i genocid. U prvo vreme, talijanske vojne komande u toj zoni nisu se suprotstavljale primeni protivjevrejskih mera od strane ustaša, pa ni genocida, verovatno da se ne bi zamerili svom savezniku Hitleru, koji je podržavao ustaše u sprovođenju genocida prema Jevrejima. Talijanske vojne komande u »Zoni II« nisu bile samo pasivni posmatrači tih protivjevrejskih akcija već su indirektno pomagale ustašama pri njihovom sprovođenju, u prvom redu sprečavanjem prebacivanja jevrejskih izbeglica u tu zonu i predavanjem izvesnog broja izbeglica, koje su uspele prebeći, ustašama. Takav postupak talijanskih vojnih komandi u »Zoni II« bio je diktiran iz Rima, a što se vidl iz nekih sačuvanih dokumenata:

u naredenju Vrhovne komande (Obaveštajno odeljenje) upućeno vojnim komandama na teritoriji »Zone II« 31. 8. 1941. g. pod brojem 324040, se kaže: »Javljeno je da već 2 meseca svakodnevno na anektirano područje dolaze mnogobrojne grupe Jevreja koje se krišom prebacuju preko talijansko-hrvatske granice... Gornje se saopštava radi primenjivanja odgovarajućih odredaba u cilju pooštavanja nadzorne službe na granici.«⁸

Komanda 2. armije u aktu pov. br. 391 od 30. 5. 1941, koji je upućen Visokom komesarijatu u Ljubljani, zahteva preduzimanje mera za sprečavanje prebacivanja Jevreja u Italiju iz bivše Jugoslavije;⁹

Ministarstvo inostranih poslova iz Rima dostavilo je 15. 7. 1941. akt pod brojem 278695 talijanskom poslanstvu u Zagrebu u kojem se naređuje da se preduzmu mere za sprečavanje prebacivanja Jevreja iz Bosne i Hercegovine na teritoriju Dalmacije.¹⁰

Međutim, stav talijanske vojne uprave prema Jevrejima u »Zoni II« izmenio se posle zločinačkog masakra koji su izvršile ustaše u logorima na Pagu. Naime,

⁷ *Vojna enciklopedija*, tom 6, str. 472, Beograd 1964.

⁸ *Zločini okupatora*, str. 120.

⁹ Dokumentat u Nacionalnom arhivu, Vašington -I-T-821, mikrofilm u Institutu za savremenu istoriju, Beograd, rolna 401, snimak 327.

¹⁰ Isto, rolna 401, snimak 322.

krajem juna 1941, kao što je pomenuto, ustaše su na otoku Pagu formirale dva logora u koje je bio interniran veliki broj Srba i Jevreja. Do kraja avgusta u tom logoru ustaše su pobile nekoliko hiljada Srba i nekoliko stotina Jevreja na očigled vojne komande u Pagu, na čelu koje je stajao kapetan Bertoli. Talijanska vojna komanda nije preduzela mere da spreči taj masakr, pa je čak kada je logor rasformiran, organizovala spaljivanje leševa pobijenih logoraša u cilju sakrivanja zločina, jer je bila svesna da i ona snosi punu odgovornost za te zločine.¹¹

Posle tog masakra, tj. krajem avgusta 1941. talijanske vojne komande su preduzele mere za sprečavanje primene genocida na teritoriji »Zone II« od strane ustaša. Međutim, do tog vremena, veliki broj Srba i Jevreja bio je već stradao.

Neki su mišljenja da su Talijani preduzeli mere za sprečavanje genocida iz bojazni da će morati odgovarati posle rata i za te zločine, jer prema članu 42. aneksa Haške konvencije, država koja na tuđoj teritoriji drži svoje oružane snage odgovorna je za zločine koji budu počinjeni prema stanovništvu te teritorije, bez obzira ko ih je počinio.¹²

Međutim, mnogobrojni zločini koje su počinili Talijani nad stanovništvom Slovenije, kao i hiljade pobijenih Slovenaca u raznim talijanskim logorima opovrgavaju prednje mišljenje. Odgovor na pitanje zašto je fašistička Italija uzela u zaštitu Jevreje nastanjene u »Zoni II« našli smo u jednom sačuvanom dokumentu. To je opširan izveštaj koji je uputio vrhovni komandant talijanskih oružanih snaga septembra 1942, Ministarstvu inostranih poslova u kojem se govori o jevrejskim izbeglicama u »Zoni II« i nastojanjima ustaša da ih odvedu u logore. Na kraju izveštaja navode se razlozi zbog kojih Italija treba da zaštiti jevrejske izbeglice:

»1. predaja Jevreja ustašama (ili Nemcima) imala bi za posledicu ozbiljan udar na prestiž talijanske vojske;

2. takav postupak bi značio kršenje garancija koje smo svojevremeno dali narodima nastanjenim u »Zoni II«, da prema njima neće biti primenjene rasne ili verske diskriminacije;

3. predaja Jevreja ustašama imala bi negativnih reperkusija kod stanovnika pravoslavne vere u toj zoni, jer bi mogli posumnati da će oni biti predati ustašama posle Jevreja, a što bi dovelo do pobune u »Zoni II.«¹³

Činjenica je da je postupak fašističke Italije prema Jevrejima, u poređenju s postupcima nacističke Nemačke, bio blaži. Uzrok treba tražiti i u odnosu talijanske države i talijanskog naroda prema Jevrejima i pre drugog svetskog rata. Antisemitizam nije bio prodor u široke narodne mase, koje nisu podržavale ideju o primeni genocida prema Jevrejima. Doista, bilo je izvesnih antisemitskih ispada i propisivanja protivjevrejskih mera, ali sve to nije imalo genocidski karakter, kao što je to bio slučaj u nacističkoj Nemačkoj. U nekim sačuvanim dokumentima iz ratnog perioda naišli smo na direktive upućene od viših komandi potčinjenim komandama o potrebi primene humanijeg odnosa prema jevrejskim izbeglicama. Navešćemo neka dokumenta:

¹¹ *Zločini okupatora*, str. 124.

¹² *Zločini okupatora*, str. 120.

¹³ Dokument u Nacionalnom arhivu, Vašington, mikrofilm u Institutu za savremenu istoriju, Beograd, rolna 405, snimak 752-4, str. 1—2.

8 J. Romano

Komanda 2. armije dostavila je potčinjenim komandama akt pod brojem 7037 od 27. 6. 1942, u kojem se izveštavaju da će Jevreji nastanjeni u »Zoni II« biti internirani u određenim logorima »iz humanih razloga« (misli se na internaciju Jevreja u cilju sprečavanja njihovog odvođenja od strane ustaša u logore smrti — prim. J.R.): »Che numerosi profughi Ebrei affluiti da Croazia nella Dalmazia Italiana siano concentrati in localita Croate da noi occupate. Cio per ovvie ragioni di umanità;»¹⁴

Ministarstvo inostranih poslova u aktu koji je dostavilo Komandi 2. armije 19. 8. 1943. po br. 25675 zahteva da vojska štiti jevrejske izbeglice od maltretiranja, jer »politika Italije uvek se zasnivala na poštovanju principa humanosti, a takav princip treba danas da bude primenjen više nego ikada u odnosu na Jevreje;»¹⁵

general Roata prilikom obilaska Jevrejskog logora u Kraljevici novembra 1942. godine izjavio je da Italija neće dozvoliti da jevrejske izbeglice nastanjene u »Zoni II« budu odvedene od ustaša u logore smrti.¹⁶

Pomenućemo i dve izjave preživelih logoraša:

u pismenoj izjavi koju je dao dr Pavle Vinski, advokat iz Osijeka, 7. septembra 1945. pred Komisijom za ispitivanje ratnih zločina, stoji: »Hrvatske vlasti u Novom Vinodolu (gde je prebegao dr Vinski — prim. J.R.) u nekoliko mahova su hteli da provedu postojeće antisemitske odredbe, ali nisu nikako uspele jer su se svi komandanti mesta talijanskih vojnih vlasti tome protivili;»¹⁷

u pismenoj izjavi ing. Andora Matea, koji je iz Sarajeva prebegao u Mostar, stoji da su talijanske vlasti sprečile Francetića da odvede Jevreje u logore smrti, već su ih prebacili u Metković.¹⁸

Moramo napomenuti da je bilo slučajeva zlostavljanja Jevreja, kao i nepravilnih postupaka i od strane talijanskih fašista, kao što su: demoliranje jevrejskog hrama u Splitu, i fizičko zlostavljanje svih Jevreja koji su se zatekli u hramu, odvođenje većeg broja Jevreja u logore u Italiji, oduzimanje novca od interniranih Jevreja, zatvaranje naprednih jevrejskih omladinaca, itd. Međutim, svi postupci nisu imali karakter genocida, tj. životi ovih Jevreja nisu bili ugroženi.

Interniranje Jevreja iz »Zone II« u logore

Pomenuli smo da su talijanske vojne komande u »Zoni II«, posle pokolja koji su izvršile ustaše nad Jevrejima i Srbima na Pagu, preduzele mere u cilju sprečavanja daljih masovnih ubistava od ustaša u toj zoni. Međutim, ustaške vlasti su uporno zahtevale od talijanskih vojnih komandi da im se predaju svi Jevreji nastanjeni u »Zoni II« radi odvođenja u logore. U vezi s tim zahtevima dolazilo je i do diplomatskih sukoba između Italije i NDH. Da bi prekratila te sukobe s NDH, Italija je donela odluku o interniranju Jevreja nastanjenih u »Zoni II« u određene logore u toj zoni, koji će biti pod upravom nadležnih

¹⁴ Dokument u Nacionalnom arhivu u Vašingtonu, mikrofilm u Institutu za savremenu istoriju, Beograd, rolna 405, snimak 778.

¹⁵ Isto, rol. 405, snimak 821—822.

¹⁶ Isto, rol. 405, snimak 479—481.

¹⁷ Dokument u Jevrejskom istorijskom muzeju, Beograd, reg. broj 1860.

¹⁸ Izveštaj od 15. 3. 1988. u Jevrejskom istorijskom muzeju, Beograd, dok. 3705.

armijskih korpusa. U vezi s tom odlukom, Ministarstvo inostranih poslova dostavilo je juna 1942. akt Komandi 2. armije u kojem se zahteva da se izvrše pripreme za interniranje Jevreja. Komanda 2. armije dostavila je naređenje 5. 6. i 18. armijskom korpusu, da hitno izaberu na svojim područjima odgovarajuća mesta u koja bi se moglo izvršiti navedeno interniranje. U aktu se preporučuje da se ispituju mogućnosti za interniranje u sledeća mesta: Crikvenica, Novi, Senj, Omiš, otok Brač, Hvar i Lopud.¹⁹

U aktu Komande 2. armije se navodi da se interniranje Jevreja nastanjenih u »Zoni II« naređuje »iz humanih razloga« (spasavanje Jevreja od odvođenja u logore smrti od ustaša).

Povod za internaciju, koji se navodi u tom aktu, smatramo da je tačan, a u prilog tome govori činjenica da Jevreji nastanjeni u »Zoni I« nisu bili internirani, odnosno odvedeni u logore, jer im nije pretila opasnost od ustaša. U »Zoni I« bile su veće grupacije jevrejskih izbeglica u Splitu, Korčuli i Vela Luci. Oni su do kapitulacije Italije ostali u tim mestima kao konfinirana lica.

Prema izboru nadležnih komandi armijskih korpusa, Jevreji nastanjeni u »Zoni II« bili su internirani u 4 logora:

1. Dubrovački logor bio je razmešten u mestima zapadno od Dubrovnika: Kupari, Srebreno, Mlini, Gruž i Lopud. U taj logor su internirani Jevreji koji su do rata živeli u Dubrovniku, Makarskoj i Herceg-Novom, kao i izbeglice nastanjene u tim mestima posle kapitulacije Jugoslavije. Najveći broj izbeglica bio je s teritorije Bosne i Hercegovine, a manji broj iz Hrvatske i Slavonije. Prema izveštaju Komande 2. armije, u tom logoru je bilo 874 Jevreja;²⁰

2. Logor u Kraljevici bio je po broju interniranih Jevreja najveći. U taj logor internirani su Jevreji koji su se posle kapitulacije Jugoslavije nastanili u: Crikvenici, Novom, Hreljini, Selcu, Senju, Kraljevici, Skradu, Moravicama, Ogulinu i dr. Najveći broj je prebegao s teritorije Hrvatske i Slavonije. Prema napred pomenutom izveštaju Komande 2. armije, u Kraljevici je bilo internirano 1172 Jevreja. Međutim, prema podacima nekih preživelih logoraša, u Kraljevici bilo je internirano oko 1250 Jevreja, od kojih se neki nisu hteli prijaviti talijanskim vlastima i stoga je u izveštaju Komande 2. armije naveden manji broj Jevreja. Među interniranim bio je izvestan broj jevrejskih izbeglica iz Mađarske, Nemačke, Čehoslovačke i Austrije;

3. Logor na otoku Braču bio je po broju interniranih Jevreja najmanji. Oni su bili internirani u dva mesta: Sumartin i Postire. Prema izveštaju Komande 6. armijskog korpusa, ukupno je bilo 211 lica.²¹ S obzirom na mali broj interniranih Jevreja, talijanske vlasti nisu izgradile posebne logore ograđene žicom u navedena dva mesta. Jevreji su bili smešteni u izdvojene zgrade u jednom reonu koji je bio pod kontrolom karabinijera. Stoga neki smatraju da Jevreji na Braču nisu bili internirani, već konfinirani. Da se stvarno radilo o internaciji vidi se iz naređenja Komande 2. armije broj 13297/AC od 1. 12. 1942. godine, koje je

¹⁹ Dokumentat u Nacionalnom arhivu, Vašington, mikrofilm u Institutu za savremenu istoriju, Beograd, rolna 405, snimak 778.

²⁰ Dokumentat u Nacionalnom arhivu, Vašington, mikrofilm u Institutu za savremenu istoriju, Beograd, rolna 405, snimak 848.

²¹ Dokumentat u Nacionalnom arhivu, Vašington (I-T-821), mikrofilm u Institutu za savremenu istoriju, Beograd, rolna 405, snimak 860.

dostavljeno Komandi 18. armijskog korpusa u čiju nadležnost je spadao logor na Braču. U aktu se naređuje da se mora primeniti isti postupak prema jevrejskim logorašima u svim logorima na teritoriji »Zone II».²² Na Braču su bile internirane jevrejske izbeglice koje su se po kapitulaciji Jugoslavije nastanile u Kninu i Drnišu;

4. Logor na Hvaru imao je prema pomenutom izveštaju Komande 2. armije 404 internirca, koji su najvećim delom prebačeni iz Metkovića. Među njima najviše ih je bilo iz Mostara, a delom iz Sarajeva. Oni su bili internirani u nekoliko rekviriranih zgrada u jednom reonu grada, koji nije bio ograđen žicom, već su ga čuvali karabinijeri. I taj logor je bio pod komandom 18. armijskog korpusa, kao i logor na Braču, pa prema tome, i na Hvaru su jevrejske izbeglice bile internirane, a ne konfinirane, kako to neki navode.

Interniranje Jevreja nastanjenih u »Zoni II« u navedena 4 logora izvršeno je početkom novembra 1942. godine. Koliki je bio stvaran broj interniranih Jevreja u navedena 4 logora nismo mogli utvrditi, jer 3 izveštaja Komande 2. armije, do kojih smo uspeli doći, pokazuju različito brojno stanje. Tako, na primer, u jednom izveštaju se navodi da je bilo na Braču i Hvaru 554, a u drugom 615 interniraca; u jednom izveštaju se navodi da je u sva 4 logora bilo 2554, a u drugom 2661 internirac.²³ Međutim, prema izjavama nekih preživelih logoraša, broj Jevreja u navedenim mestima bio je znatno veći, jer izvestan broj Jevreja se skrivao, ili nije prijavio sve članove porodice nadajući se da će, u slučaju da Talijani pristanu da predaju Jevreje ustašama, izbeći predaju, ako ne budu u spiskovima. Mi smo takođe utvrdili na osnovu većeg broja sačuvanih dokumenata, da je broj Jevreja u »Zoni II« bio znatno veći nego što je navedeno u pomenutim talijanskim dokumentima, o čemu ćemo kasnije dati detaljno objašnjenje.

S internacijom Jevreja nastanjenih u »Zoni II« u pomenute logore složio se i Pavelić, s tim da se Jevreji odreknu svojih dobara na teritoriji NDH, kao i hrvatskog državljanstva.²⁴ Međutim, iako je Pavelić pristao na takvo rešenje, Hrvatsko povereništvo pri Komandi 2. talijanske armije dostavilo je Komandi 2. armije akt broj 3430 od 25. 11. 1942. godine u kojem se traži izručenje Jevreja nastanjenih u »Zoni II« zbog njihove »komunističke i protuhrvatske djelatnosti».²⁵ Talijani su negativno odgovorili na taj zahtev.

Internacijom Jevreja u logore na teritoriji »Zone II« bilo je onemogućeno njihovo odvođenje u logore smrti od strane ustaša. Doista, ta internacija uslovlila je vrlo teške uslove života u navedenim logorima, ali životi interniranih Jevreja su bili sačuvani.

Uslovi života Jevreja u logorima »Zone II«

Uslovi života Jevreja interniranih u logore na teritoriji »Zone II« nisu bili podjednaki, naročito u pogledu smeštaja i tretmana logorskih uprava.

²² Isto, rol. 405, snimak 642—643.

²³ Dokument u Nacionalnom arhivu, Vašington (I-T-821), mikrofilm u Institutu za savremenu istoriju, Beograd, rol. 405, snimak 848.

²⁴ Isto, rol. 405, snimak 473—474.

²⁵ Isto, rol. 401, snimak 873.

U dubrovačkom logoru bili su relativno najbolji uslovi za smeštaj u poređenju sa stanjem u ostalim logorima. Logoraši su bili smešteni u bivšim hotelima u mestima Kupari, Mlini, Srebreno, Gruž i Lopud. Prema tome, logor je imao više punktova, ali nijedan nije bio ograđen bodljikavom žicom. U pismenoj izjavi Marka Šprunga, koji je bio interniran u tom logoru, samo nekoliko karabinijera je čuvalo stražu u cilju onemogućavanja napuštanja logora od strane logoraša i kontakata s mesnim stanovništvom.²⁶ Komandant logora, teneto Ricardo Rici, prepustio je organizaciju unutrašnjeg reda u logoru samim logorašima. U vezi s tim bilo je potrebno izabrati logorsku upravu, koja će zastupati interese logoraša pred talijanskom vojnom komandom i koja će rešavati unutrašnje probleme logora. Na izborima koji su tajno sprovedeni, pobedila je lista naprednih logoraša, tj. pristalica NOP. Ta uprava je predstavljala, u stvari narodnooslobodilački odbor (NOO).²⁷

Pred izabranu upravu postavio se veliki broj problema koje je trebalo rešavati vlastitim snagama i sredstvima. Najveći problem je predstavljala ishrana logoraša, koja je i po kvalitetu i po kvantitetu bila vrlo slaba s obzirom na to što je talijanska logorska komanda dodeljivala vrlo male količine životnih namirnica, a sem toga i magacioneri su zakidali prilikom merenja. Na zahtev uprave logora, talijanska komanda dozvolila je da merenju namirnica prisustvuje predstavnik logora. No, ni to nije doprinelo znatnijem poboljšanju ishrane, pa je doneta odluka o oporezivanju imućnijih logoraša, i prikupljenim novčanim sredstvima kupovane su namirnice u cilju poboljšanja ishrane. Hranu za sve logoraše pripremale su logorašice uz pomoć 3 talijanska vojnika-kuvara.

Među logorašima je bio izvestan broj zanatlija raznih struka i zahvaljujući tome organizovane su razne uslužne radionice. Zdravstvenu službu obavljali su lekari internirci i ta služba je odigrala vrlo značajnu ulogu u zbrinjavanju obolelih logoraša. Posebna pažnja bila je posvećena kulturnom i prosvetnom životu u logoru, naročito omladine. U vezi s tim formirana je osnovna škola za decu, kao i kursevi stranih jezika za odrasle. Poseban odbor je brinuo za organizaciju kulturnih i zabavnih priredaba. Sve je to doprinelo da život u logoru bude snošljiv.²⁸

U logoru u Kraljevici uslovi života bili su daleko nepovoljniji nego u dubrovačkom logoru. Logor u Kraljevici je imao sva obeležja pravog koncentracionog logora: ograđen bodljikavom žicom, stalne straže na ulazu u logor, onemogućavanje svakog kontakta logoraša s mesnim stanovništvom. Uslovi za smeštaj logoraša bili su izuzetno nepovoljni. Do dolaska Jevreja, logor je korišten za interniranje zarobljenih partizana i njihovih simpatizera.

U taj logor bili su Jevreji prebačeni bez prethodne pripreme za prihvata vrlo velikog broja lica. U logoru su postojale 4 dotrajale konjušnice i 8 drvenih baraka. U barake su bili smešteni žene i deca, a u konjušnici muškarci. U logoru nije bilo dovoljno vode za održavanje higijene, nije bilo kupatila ni perionica.

²⁶ Ismenl izveštaj od 1. 5. 1967, u arhivi Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd, dok. br. 3678.

²⁷ A. Kamhi, M. Levinger, *Pokret otpora među Jevrejima Bosne i Hercegovine interniranim na Lopudu i Rabu*, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u BiH, Sarajevo 1966, str. 256.

²⁸ Pismeni izveštaj Ing. Andora Mataa od 12. 8. 1969, u arhivi Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd (u daljem tekstu JIM), — dok. br. 3705.

ishrana logoraša bila je vrlo slaba, jer se talijanska logorska uprava strogo pridržavala tablice sledovanja koja je bila propisana za logoraše. Komanda 5. armijskog korpusa, pod čiju nadležnost je potpao logor, nije preduzela potrebne mere da se stanje u logoru poboljša ni posle dva meseca od dolaska Jevreja u logor. Stoga su logoraši uputili Komandi 2. armije žalbu u kojoj su izneli sve nedostatke u logoru, posebno u vezi sa smeštajem i ishranom. U vezi sa tom žalbom Komanda 2. armije zatražila je objašnjenje od Komande 5. armijskog korpusa. U odgovoru Komande 5. armijskog korpusa od 12. 2. 1943, pod brojem 1042/AC se priznaje da su radovi oko uređenja prostorija za smeštaj logoraša u zakašnjenju »zbog loših vremenskih prilika, nedostatka građevinskog materijala i kamenitog terena na kojem se logor nalazi«. Međutim, Komanda smatra da nisu opravdani prigovori logoraša o prenatrpanosti baraka i konjušnica »jer u barake u koje je moguće smestiti 136, smešteno je 90 lica, a u konjušnicama u kojima može da se smesti do 300 lica, smešteno je samo 145«. Iz tog odgovora može se zaključiti o stvarnoj prenatrpanosti logorskih nastambi. Komanda priznaje da je ishrana logoraša kvalitetno slaba, ali kvantitet odgovara propisanoj tablici za logoraše. Izuzetno dobijaju pojačanu ishranu oni logoraši, koji fizički rade na uređenju logora. Logorašima se ne dozvoljava da kupuju namirnice u mestu, već samo ako prodavci dođu u logor, a i ta kupoprodaja se vrši »pod kontrolom karabinjera«.²⁹

S obzirom na to što logorska uprava nije nastojala da obezbedi bolje uslove života u logoru, to su sami logoraši preduzeli niz mera u tom pravcu. Izvršili su najpotrebnije opravke i adaptacije u barakama i konjušnicama, kako bi odgovarale najosnovnijim uslovima za stanovanje. Oni su izgradili i dve drvene barake. U jednoj su smeštene majke dojilje i dojenčad, a u drugoj ambulanta, apoteka, uprava logora, logorski sud, brijačnica i krojačnica. Adaptirana je i jedna prostorija za kuhinju u kojoj se pripremala hrana za sve logoraše. Zahvaljujući tim merama, uslovi života u tom logoru znatno su se poboljšali.

Teški uslovi života, kao i vrlo slaba ishrana usloveli su pojavu većeg broja oboljenja logoraša, a bilo je i više slučajeva trbušnog tifusa. Talijanska komanda preuzela je na sebe organizaciju zdravstvene službe u logoru. U tu svrhu formirana je u logoru ambulanta u kojoj su radila tri lekara. Teži slučajevi oboljenja prebačeni su u bolnicu u gradu. To su bile dve adaptirane zgrade za bolnicu od kojih je jedna korišćena za zarazne slučajeve. Bolnica je mogla da primi 90 bolesnika. Budući da talijanski lekari nisu posvećivali dovoljno pažnje obolelim logorašima, to su sami logoraši organizovali svoju apoteku, koja je bila snabdevena većom količinom sanitetskog materijala i lekovima. Taj materijal je kupovan od talijanskih vojnika, ili preko posebnih veza u apotekama u Rijeci. U apoteci su radili mr Milan Ajzenštajn, mr Anka Lajtner i dr mr Ivan Berkeš. Apoteka je raspolagala većom količinom dijetalnih sredstava za ishranu dojenčadi. Po prebacivanju logoraša iz Kraljevice na Rab, prebačena je i ta apoteka, a o njenoj konačnoj sudbini biće kasnije govora.³⁰

²⁹ Dokument u Nacionalnom arhivu, Vašington (I-T-821), mikrofilm u Institutu za savremenu istoriju, Beograd, rol. 405, snimak 134-143.

³⁰ Usmena izjava prof. dr Ivana Berkeša, Beograd.

I pored žalbe logoraša, Komanda logora nije preduzela mere za poboljšanje njihove ishrane, pa su logoraši uveli samodoprinos u tom cilju. Formiran je i poseban odbor koji se brinuo za najsiromašnije logoraše. Predsednik odbora bio je dr Leo Roter, a članovi Bogdan Vajs, Aleksandar Piliš, Aron Berger, Dragica Frank i Jakov Glid.

Talijanska komanda postavila je za predstavnike logora tri lica, koja će kontaktirati s njom. Određeni su za predstavnike dr Milan Vranić, Herman Šosberger i Artur Lotke. Logoraši nisu bili saglasni s takvim postupkom talijanske komande, ali ona nije htela da promeni svoju odluku.³¹

Zahvaljujući postojanju većeg broja kulturnih i prosvetnih radnika među internircima, u logoru je bio organizovan bogat prosvetni, kulturni i zabavni život. Formirana je osnovna škola i gimnazija sa šest razreda, organizovani su kursevi stranih jezika, kursevi za krojačice, itd.³² Postojao je i hor pod rukovodstvom Franje Nadašija, prof. Miroslava Luncera i Bruna Pristera, koji je povremeno davao koncerte. Sem toga, dr Ivan Berkeš je formirao i marionetsko pozorište za decu.³³

Na otoku Braču Jevreji su bili internirani u mestima Sumartin i Postire. Oni su bili smešteni u rekvirirane zgrade s tim što su karabinijeri sprečavali slobodno kretanje van određenog kruga. S obzirom na mali broj interniranih u tim mestima, talijanske vlasti nisu organizovale logor u pravom smislu te reči.

Na otoku Hvaru takođe nije bio formiran pravi koncentracioni logor, već su Jevreji bili smešteni u mestu Hvar u rekviriranim zgradama. Zgrade su se nalazile u reonu u promeru od 150 metara, a karabinijeri su sprečavali slobodno kretanje interniraca.

Postoje mišljenja da Jevreji na otoku Braču i Hvaru nisu bili internirani, već konfinirani. Međutim, iz sačuvane talijanske dokumentacije se vidi da su Talijani Jevreje na Braču i Hvaru tretirali kao Internirce, bez obzira na to što oni nisu bili smešteni u odgovarajuće posebne logore, kao što je to bio slučaj u dubrovačkom i kraljevičkom logoru, i što je postupak talijanskih komandi bio nešto blaži na Braču i Hvaru. Da se radilo o internaciji, a ne o konfinaciji Jevreja na Braču i Hvaru vidi se iz većeg broja sačuvanih talijanskih dokumenata, od kojih ćemo pomenuti samo neka:

u naređenju Komande 2. armije od 27. 6. 1942, broj 7037 stoji da se predviđa interniranje Jevreja iz »Zone II« i na Hvaru;³⁴

u izveštaju Komande 2. armije od 1. aprila 1943, navodi se koliki je broj interniranih Jevreja u dubrovačkom i kraljevičkom logoru, kao i u logorima na Hvaru i Braču;³⁵

Komanda 2. armije dostavila je naređenje Komandi 18. armijskog korpusa pod brojem 13297/AC od 1. 12. 1942, (pod tim korpusom su bili logori na Braču i Hvaru), da se imaju primeniti jedinstveni propisi i mere u svim logorima na

³¹ Dokument u Nacionalnom arhivu, Vašington (I-T-821), mikrofilm u Institutu za savremenu istoriju, Beograd, rolna 405, snimak 142.

³² Pismeni izveštaj dr Pavla Vinskog od 7. 9. 1945, dokument u JIM, dok. br. 1860.

³³ Usmena izjava prof. dr Ivana Berkeša, Beograd.

³⁴ Dokument u Nacionalnom arhivu, Vašington (I-T-821), mikrofilm u Institutu za savremenu istoriju, Beograd, rolna 405, snimak 778

³⁵ Isto, rolna 405, snimak 819.

teritoriji »Zone II«, »kako se ne bi smatralo da su Jevreji u nekim mestima konfinirani«. ³⁶

Uslovi života u logorima na Braču i Hvaru bili su podnošljiviji, prvenstveno zbog malog broja interniranih Jevreja.

Logoraši na Braču izabrali su za svoga predstavnika Franju Špicera (Ervina Šinka), koji je zastupao interese interniraca pred talijanskim vlastima. Na Hvaru je bio formiran ilegalni narodnooslobodilački odbor, a članovi tog odbora su bili Marcel-Marci Vajs, Jozef Albahari-Čučo, Ela Samakovlija, Beba Samakovlija i Moric-Moca Kampos.

Jevreji internirani u logore na teritoriji »Zone II« uspeli su vlastitim snagama i sredstvima da znatno poboljšaju uslove života. No, posle nekoliko meseci su ih prebacili u logor na Rabu, gde su bili primorani da pristupe radu na organizaciji boljih uslova života u novom logoru.

INTERNIRANJE JEVREJA IZ LOGORA »ZONE II« U LOGOR NA RABU I NEKA RAZMATRANJA O POVODU INTERNIRANJA

Interniranje Jevreja u logor na Rabu

Vrhovna komanda donela je početkom 1943. godine odluku o prebacivanju interniranih Jevreja iz logora lociranih na teritoriji »Zone II« u jedinstveni logor na Rabu. U vezi sa tom odlukom, Komanda 2. armije naredila je potčinjenoj intendantskoj službi da izvrši potrebne pripreme za prihvatanje interniraca iz navedenih logora. ³⁷

Iz prednjeg se vidi da su odlukom Vrhovne komande o interniranju Jevreja u logor na Rabu bili obuhvaćeni samo oni sa teritorije »Zone II«, odnosno da se odluka nije odnosila na Jevreje nastanjene u »Zoni I« (Split, Korčula, Vela Luka), koji su i nadalje ostali u tim mestima kao konfinirana lica. O razlogu donošenja takve odluke ne postoje sačuvani dokumenti. Stoga smo prisiljeni da na osnovu nekih činjenica pokušamo dati objašnjenje za tako donetu odluku Vrhovne komande.

S obzirom na stanje na vojnim ratilištima u prvoj polovini 1943, očito se nazirala propast »sila osovine«. Stoga je Italija nastojala da se iz tog rata izvuče sa što manje težih posledica. Iz Dnevnika grofa Čana se vidi da je u to vreme dolazilo do sve većih razmimoilaženja između dotadašnjih dva saveznika — Hitlera i Musolinija. Težnja Musolinija je bila da se izvuče iz vojnog pakta »sila osovine«, ali je bio svestan da će u tom slučaju morati napustiti teritoriju »Zone II«, koju će zaposesti vojne snage NDH ili Nemačke. Povlačenjem talijanskih vojnih snaga, Jevreji na teritoriji »Zone II« postali bi plen ustaša i nacista i završili bi, bez sumnje, u logorima smrti. Naše je mišljenje da je Italija donela odluku o prebacivanju Jevreja iz »Zone II« na Rab, koji je bio u sastavu »Zone I«, jer je

³⁶ Dokumentat u Nacionalnom arhivu, Vašington (I-T-921), mikrofilm u Institutu za savremenu istoriju, Beograd, rolina 405, snimak 642—643.

³⁷ Isto, rolina 405, snimak 131.

verovala da će teritorija »Zone I« i nadalje ostati u njenom sastavu, u kojem slučaju bi Jevreji bili spaseni. U prilog tom našem mišljenju govori i to što Jevreji koji su do tada živeli u »Zoni I« nisu prebačeni u logor na Rabu.

Postavlja se pitanje, šta je rukovodilo Italiju u nastojanjima da spase Jevreje iz »Zone II«? Da li su bile u pitanju isključivo humane pobude? Naše je mišljenje da su postojali mnogo dublji razlozi, koji su bili presudni pri donošenju te odluke. Ti razlozi su bili u vezi sa daljom sudbinom Italije po izlasku iz vojnog pakta »sila osovine«, koja je zavisila od stava saveznika »Atlantskog pakta«. Pretpostavljamo da se Italija nadala da će spasavajući Jevreje steći simpatije svetskog javnog mnjenja, kao i saveznika i na taj način, donekle, ublažiti nedela koja je počinila u toku drugog svetskog rata. Sem toga, Italiji je bila potrebna pomoć saveznika posle njenog napuštanja pakta »sila osovine« u slučaju pokušaja Hitlera da je okupira.

To su naše pretpostavke koje ne moraju biti tačne, ali su zasnovane na određenim činjenicama.

Prebacivanje interniranih Jevreja iz logora u »Zoni II« na otok Rab otpočelo je krajem maja, a završeno početkom jula 1943. godine. Najpre su prebačeni logoraši iz dubrovačkog logora, a kasnije iz kraljevičkog, kao i s otoka Brača i Hvara. Prebacivanje je izvršeno brodovima. Talijanske vlasti su dozvolile da internirci ponesu sve svoje stvari iz dotadašnjih logora.

Događaji koji su usledili posle kapitulacije Italije pokazali su da je odluka Italije o prebacivanju jevrejskih interniraca iz logora u »Zoni II« na Rab bila u znatnoj meri spasonosna za Jevreje. Oni su izmakli prvom naletu nemačkih trupa na bivšu teritoriju »Zone II«, pa prema tome i odvođenju u logore smrti.

Od posebnog značaja je bila internacija velikog broja Jevreja na Rabu, jer su za vreme njihovog boravka u rapskom logoru stvoreni uslovi za masovno uključivanje bivših interniraca u narodnooslobodilački rat.

Uslovi života u logoru na Rabu

Koncentracioni logor na Rabu nosio je naziv »Campo di concentramento per internati civili di guerra Arbe« (Koncentracioni logor za civilne vojne internirce). Fašistička Italija donela je odluku o formiranju tog logora jula 1942. godine sa ciljem da u njemu internira napredne i rodoljubive Slovence s teritorije Slovenije koju je okupirala 1941. godine.

Logor je bio lociran na jugoistočnom delu otoka Raba, između zaliva Kampor i Sveta Eufimija, 6 km od mesta Rab. Po svom spoljašnjem izgledu to je bio pravi koncentracioni logor: ograđen bodljikavom žicom, sa stražarskim kulama i reflektorima za osvetljavanje logora noću. Obezbeđenje logora obavljala je vojna komanda na Rabu u čijem je sastavu bilo oko 2200 vojnika. Komandant te vojne jedinice, kao i samog logora bio je pukovnik Vicenzo Cuiuli (Vičenco Kujuli).³⁶

Kroz taj logor prošlo je od njegovog formiranja do kapitulacije Italije nekoliko hiljada Slovenaca (već u novembru 1942, u logoru je bilo internirano oko

³⁶ Fr. Šusterčić, *Rab*. — Otpor u žicama, I, Beograd 1969.

13.000 Slovenaca). U tom logoru je umrlo oko 4000 Slovenaca od gladi, bolesti, teških higijenskih uslova i zlostavljanja od strane talijanske logorske uprave, koja je ih terala gladne i bese na obavljanje najtežih fizičkih poslova. Postupak logorske uprave prema Sovencima bio je krajnje nehuman. O stanju u tom slovenačkom logoru nećemo detaljno govoriti, jer je o njemu izdata brošura »Rabski zbornik«, objavljena 1953. godine u Ljubljani.

Kao što je pomenuto, Vrhovna talijanska komanda donela je odluku februara 1943. godine o formiranju posebnog jevrejskog logora na Rabu. Logor je formiran krajem maja 1943. i bio lociran na istom delu otoka Raba na kojem se nalazio i slovenački logor, a ta dva logora razdvajao je put koji vodi od mesta Rab do mesta Lopare.

I jevrejski logor po svom spoljašnjem izgledu predstavljao je pravi koncentracioni logor: ograđen bodljikavom žicom, stražarskim kulama, reflektorima za osvetljavanje logora noću, stalne straže na ulazu u logor, itd.

Posebnu pažnju posvetila je talijanska komanda onemogućavanju dodira između jevrejskog i slovenačkog logora. U tom cilju bile su postavljene bodljikave žice između ta dva logora, kao i posebne straže.

U logoru su postojale dve vrste objekata za smeštaj logoraša: zidane prizemne zgrade i montažne drvene barake. U zidane zgrade bili su smešteni Jevreji evakuisani iz dubrovačkog logora, a u drvene montažne barake Jevreji iz logora u Kraljevici, na Braču i Hvaru. U vezi sa takvim razmeštajem interniranih Jevreja nastali su i nazivi »Dubrovački logor« i »Logor Kraljevica«.

»Dubrovački logor« i »Logor Kraljevica« bili su međusobno odvojeni bodljikavom žicom i na ulazu između njih je stajala talijanska straža. To je učinjeno u cilju onemogućavanja dodira između ta dva dela jevrejskog logora. Od preživelih logoraša nismo mogli saznati zašto je talijanska logorska uprava izvršila tu podelu.

U logoru je postojala prizemna zidana zgrada u koju je bila smeštena ambulanta, kao i jedna drvena baraka za smeštaj talijanske logorske uprave. U ambulanti je radio talijanski lekar i u njoj su ukazivane logorašima medicinske intervencije manjeg obima.

Po dolasku Jevreja u logor, talijanska logorska uprava oduzela im je novac uz napomenu da će biti deponovan u kasi logorske uprave. Međutim, po oslobođenju logora u kasi je nedostajalo oko 3,200.000 lira.³⁹ Isto tako logorska uprava je oduzela vrlo dobro snabdevenu apoteku, koja je bila prebačena iz logora u Kraljevici. To je učinila uz obrazloženje da će njena zdravstvena služba lečiti obolele logoraše. Bez sumnje je to učinila iz bojazni da će iz apoteke biti ilegalno prebacivan sanitetski materijal partizanima. Verovatno je to bio razlog i što je lečenje obolelih logoraša preuzela logorska uprava, odnosno njeni lekari, iako je bio među logorašima veći broj lekara raznih specijalnosti.⁴⁰

Uslovi života u logoru na Rabu bili su neuporedivo teži nego u ranijim logorima. Na relativno malom prostoru koncentrisan je bio veliki broj lica raznog uzrasta i pola, a uslovi za smeštaj su bili veoma loši. Nisu postojali ni potrebni

³⁹ Pismeni izveštaj Aleksandra Piliša i Jakoba Kajona od 26. 3. 1945, — u arhivi JIM, dok. broj 3706.

⁴⁰ Pismana izjava Marka Šprunga od 1. 5. 1967, u arhivi JIM.

Jedan detalj jevrejskog
koncentracionog logora
na Rabu

Deo »Dubrovačkog
logora« na Rabu

Tabla na ulazu u
logorsku zonu

Bodljikava žica sa
stražom između
»Dubrovačkog logora« i
»Logora Kraljevica«

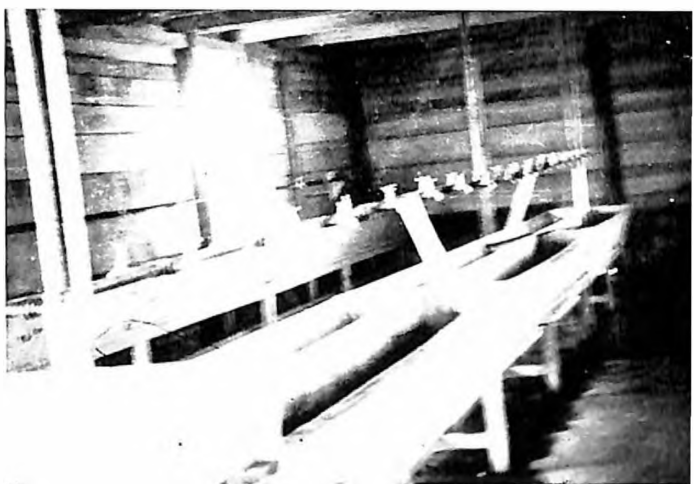

Ambulanta u logoru

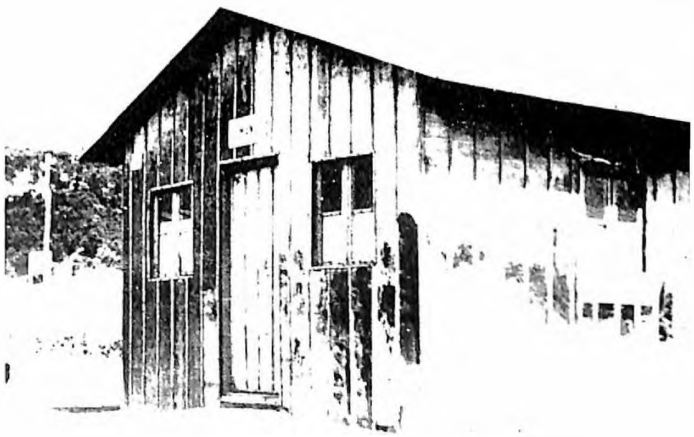
Prostorija za pripremanje
hrane

Prostorija s primitivnim
uređajem za umivanje

Talijanska uprava logora

Aktivisti u logoru
Danko Nahmijas, Ivo
Šoten, Zlata Rot-Vamošer,
Zlatko Vamošer, Vlatka
Vajs, Bruno Prister, Hilda
Krautblat, Mira Ledereu
i Laci Seko

Grupa om adinaca-
-aktivista u Kraljevičkom
logoru

uslovi za održavanje lične higijene logoraša, kao ni uslovi za higijensku pripremu hrane za sve logoraše. Prostorija za umivanje bila je vrlo primitivna, a isto tako i prostorija za pripremanje hrane.

Organizaciju unutrašnjeg uređenja logora, održavanje reda i discipline, kao i pripremanje hrane prepustila je logorska uprava samim logorašima. U vezi s tim bilo je potrebno da logoraši izaberu rukovodstvo koje je trebalo da rešava brojne probleme, počevši od ishrane i smeštaja, pa do kulturnog, prosvetnog i zabavnog života u logoru. To rukovodstvo, u stvari, bio je narodnooslobodilački odbor (NOO), koji su logoraši izabrali tajnim glasanjem. Taj odbor je formirao razne ekipe koje su se brinule o poboljšanju higijenskih uslova života, kao i o organizaciji kulturnog, prosvetnog i zabavnog života u logoru.

Pomenuli smo da su talijanski lekari rukovodili zdravstvenom službom u logoru. Međutim, oni se nisu dovoljno starali o zdravlju logoraša, što je uslovalo, pored teških higijenskih uslova i slabe ishrane, pojavu oboljenja kod većeg broja logoraša, naročito dece i starijih osoba. To je prisililo logorsku upravu da u mestu Rab, tj. van logora, uredi logorsku bolnicu u prostorijama bivšeg hotela »Adria«, a budući da je broj težih bolesnika stalno rastao, formirana je još jedna bolnica u prostorijama bivšeg hotela »Imperial«. Te bolnice su vodili talijanski lekari, a pomoćno sanitetsko osoblje su bile časne sestre. Za čistoću u bolnicama brinule su se Jevrejke logorašice. Po oslobođenju logora zdravstvena služba je prešla u ruke jevrejskih lekara, a za upravnika bolnice postavljen je dr Bela Kon, hirurg, dok je administraciju vodio Marko Šprung.

Broj interniranih Jevreja u logoru na Rabu

O broju interniranih Jevreja u logoru na Rabu ne postoje autentični podaci. Spiskovi logoraša evakuisanih s Raba na oslobođenu teritoriju Like, Korduna i Banije uništeni su u toku 6. neprijateljske ofanzive na Kordunu. Spiskovi su se nalazili kod članova Komisije za evakuaciju logoraša.⁴¹ Podaci o broju logoraša do kojih smo došli ispitivanjem preživelih logoraša vrlo su dubiozni i kreću se od 2400 do 4000 lica. Ti podaci su zasnovani isključivo na sećanjima. Tako se u pismenoj izjavi Armina Bergera navodi da je bilo u logoru na Rabu oko 2400 lica.⁴² Verovatno se podaci o broju logoraša, navedeni u knjizi »Zločini fašističkog okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji« (Beograd 1957) zasnivaju na izjavama preživelih logoraša. Na strani 122. u toj knjizi navodi se da je bilo u logoru na Rabu oko 2650 lica, ali se ne pominje izvor tog podatka. Međutim, na istoj strani navodi se da je bilo u dubrovačkom logoru oko 750, a u kraljevičkom oko 1250 lica, što ukupno čini oko 2000 lica. Za preostalih 650 se ne navodi odakle su dovedeni u logor na Rabu, i mi pretpostavljamo da se taj broj odnosi na lica dovedena s otoka Brača i Hvara. Postoji još jedan podatak o broju logoraša na Rabu, naveden u izveštaju Logorskog komiteta KPJ jevrejskog logora, koji je dostavljen Komitetu KPH Pag-Rab, a nosi datum 8. septembar 1943. U njemu doslovce stoji: »U oba logora (»Dubrovački logor« i »Logor Kraljevica« — prim. J.R.) nalazi se

⁴¹ Izveštaj cit. pod br. 14.

⁴² Pismeni izveštaj od 13. I. 1966, u arhivi JIM.

internirano oko 2500 osoba, među njima veliki broj dece, žena i staraca«. ⁴³ S obzirom na to da se radi o izveštaju Logorskog komiteta KPJ, moglo bi se pretpostaviti da su podaci o broju logoraša tačni. Međutim, u Jevrejskom isto-rijskom muzeju u Beogradu naišli smo na jedan dokumenat na nemačkom jeziku za koji nismo mogli utvrditi poreklo. U tom dokumentu doslovce stoji:

»KONZENTRATIONSLAGER«
Insel R A A B
Juni 1943 — Ende 1943

Das Konzentrationslager auf der Insel Raab lag in einer wüsten öden Gegend, gänzlich abgesondert und unter strenger italienischer Bewachung.

Im Juni 1943 wurden hier aus den Lagern in Dubrovnik, Hwar, usw. etwa 3500 Juden konzentriert.« ⁴⁴

(Koncentracioni logor — ostrvo Rab — jun 1943 — kraj 1943.

Koncentracioni logor na ostrvu Rabu nalazio se u pustom usamljenom kraju, potpuno izdvojen i pod strogom talijanskom stražom. Juna 1943. koncentrisano je ovde oko 3.500 Jevreja iz logora u Dubrovniku, na Hvaru itd.).

Taj dokumenat nas je primorao da sve podatke o broju logoraša koje smo napred naveli primimo s rezervom i da pokušamo daljim istraživanjima utvrditi bar približan broj logoraša. Pristupili smo traganju za sačuvanom dokumentacijom i uspeli smo doći do većeg broja dokumenata, odnosno spiskova logoraša, koji su najvećim delom nepotpuni. Sem toga koristili smo se izjavama preživelih logoraša, koji su nam dali imena većeg broja Jevreja interniranih na Rabu. Pomenućemo spiskove do kojih smo uspeli doći:

Nepotpuni spisak Jevreja evakuisanih s Raba na oslobođenu teritoriju Like, Korduna i Banije, koji je sačuvao Aleksandar Piliš; ⁴⁵

nepotpuni spisak lica koja su s Raba stupila u NOV, a koji je sačuvao Aleksandar Piliš; ⁴⁶

spisak lica koja je lekarska komisija na Rabu septembra 1943. oglasila privremeno nesposobnim za evakuaciju na oslobođenu teritoriju, kao i lica koja su zbog potrebe službe trebala do daljeg da ostanu na Rabu; ⁴⁷

nepotpuni spisak lica određenih za evakuaciju, svrstan po grupama; ⁴⁸

spisak lica koja su se nalazila na lečenju u bolnici na Rabu septembra 1943; ⁴⁹

spisak Jevreja u Crikvenici pre njihovog odvođenja u logor u Kraljevicu; ⁵⁰

spisak lica mobilisanih u NOV, odnosno NOP novembra 1943. na oslobođenoj teritoriji, a po naređenju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) od 13. 11. 1943; ⁵¹

⁴³ Fotokopija izveštaja u JIM, dok. broj 1669.

⁴⁴ Dokument u JIM, reg. br. k. 24-4-2/7.

⁴⁵ Dokument u JIM, dok. broj 3687.

⁴⁶ JIM, br. 3685.

⁴⁷ JIM, br. 3688.

⁴⁸ JIM, br. 3695.

⁴⁹ JIM, br. 3696.

⁵⁰ Dokument-mikrofilm u JIM.

⁵¹ JIM, br. 3689.

nepotpuni spisak boraca Jevrejskog rapskog bataljona;⁵²
anketni listovi demografskog popisa članova jevrejskih opština u 1971. godini;

kartoteka Jevreja učesnika u NOR, u ličnoj arhivi J.R.

Na osnovu navedenih spiskova i izjava preživelih logoraša sačinili smo spisak Jevreja u logoru na Rabu, koji obuhvata 3366 lica. U taj spisak nisu unesena lica koja su samoinicijativno prešla u Italiju po njenoj kapitulaciji, jer za njih nismo raspolagali potrebnim podacima. To je bila grupa od 211 lica, kako navodi Drago Plenča u članku »Jugoslavenski zbjeg«.⁵³ Prema tome, na Rabu je bilo oko 3600 interniranih Jevreja, a taj broj odgovara broju koji se navodi u pomenutom dokumentu na nemačkom jeziku.

U sledećem pregledu prikazaćemo broj logoraša po godinama starosti i polu na osnovu našeg spiska, koji sadrži podatke za 3356 lica. Prema tome, u pregledu neće biti prikazano 211 lica, koja pominje Plenča, jer za ta lica ne raspoložemo potrebnim podacima.

Do 15. g.	15—20		20—30		30—40		40—50		50—60		preko 60		Svega		Svega	
m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	dece	m	ž	Svega	
503	81	137	245	298	233	378	297	357	274	265	151	147	503	1281	1582	3366
14,9%	6,6%	16,4%	17,5%	19,6%	16,1%	8,9%	14,9%	38,1%	47,0%							
nepoznato starost i pol															211	
															Svega	3577

U pregledu smo, pored brojčanog odnosa logoraša po godinama starosti i polu, prikazali i njihov procentualni odnos, jer su ta dva faktora od posebnog značaja u brojčanoj analizi učešća Jevreja iz rapskog logora u NOR, o čemu će biti kasnije govora.

Iz pregleda se vidi da je u logoru bilo dece i lica starijih od 50 godina oko 40% u odnosu na ukupan broj interniranih lica. Među internircima je bio i veći broj bolesnih i iznurenih, jer jedno i po godišnja konfinacija u »Zoni II«, sedmomesečna internacija u logorima koji su prethodili logoru na Rabu, kao i tromesečna internacija u tom logoru ostavile su teške psihičke i zdravstvene posledice kod velikog broja logoraša. To je bio život pun neizvesnosti i teških psihičkih potresa.

Iako su uslovi života u jevrejskom logoru na Rabu bili veoma teški, ipak su oni bili povoljniji nego u slovenačkom delu logora. Jevrejski logoraši nisu vođeni na prisilne fizičke radove kao što je bio slučaj sa slovenačkim logorašima. Takav odnos prema jevrejskim logorašima naredila je viša talijanska ko-

⁵² JIM, br. 3877.

⁵³ *Istorija radničkog pokreta*, 4, Beograd 1967.

manda. To se vidi i iz jednog akta, koji je Komanda 2. armije 14. 7. 1943. pod br. 9422/AC dostavila svojoj intendanturi. U aktu se kaže da se Jevreji u logoru na Rabu imaju tretirati kao internirci, ali s obzirom na njihov heterogeni sastav (pol, starost, socijalni sastav) potrebno je prema njima primeniti poseban postupak, koji treba da se ogleda u sledećem:

sprovoditi sistematsko poboljšanje smeštaja jevrejskih interniraca, u čemu treba da učestvuju i internirci (inženjeri, majstori i dr.);

primeniti odgovarajuću toleranciju, ali da se ne prekorače propisane norme u odnosu na red i disciplinu u logoru;

poboljšati ishranu u granicama mogućnosti;

obezbediti uslove za otvaranje osnovne škole i gimnazije, koje će pohađati deca i mladići;

dozvoliti otvaranje biblioteke u logoru koristeći se knjigama kojima raspolažu internirci;

dozvoliti održavanje kulturnih i umetničkih priredaba;

omogućiti rad jednoj zubnoj stanici u kojoj će raditi dentisti logoraši;

omogućiti formiranje raznih uslužnih radionica;

dozvoliti internircima kupanje u moru, čime će se ublažiti nestašica vode za održavanje lične higijene.⁵⁴

Zahvaljujući merama koje su sami jevrejski logoraši preduzeli u cilju poboljšanja životnih uslova, kao i tolerantnijem postupanju talijanske logorske uprave, život u logoru na Rabu bio je relativno snošljiv.

Organizazione pripreme u logoru na Rabu za uključivanje logoraša u NOR

I pored velikog broja lica raznog pola i uzrasta, koja su bila koncentrisana na jednom ograničenom prostoru, uspelo se za relativno kratko vreme organizovati život i rad u logoru zahvaljujući stečenim iskustvima u organizovanju logorskog života u logorima koji su prethodili rapskom. Dobro sprovedena organizacija doprinela je da život u logoru bude snošljiviji, a sem toga onemogućila talijanskoj upravi da logoraše odvodi na prisilne radove, kao što je bio slučaj sa slovenačkim logorašima.

Od posebnog značaja je bila organizacija koju su postavili članovi KPJ i SKOJ-a u vezi s uključivanjem logorskih masa u oslobodilački front, kao i u narodnooslobodilački rat u datom momentu. Međutim, pogrešno bi bilo zaključiti da su te pripreme bile preduzete prvi put u logoru na Rabu. One su zapravo otpočele još u prethodnim logorima, doista u nešto manjem obimu. Navešćemo neke podatke:

Dubrovački logor: neposredno po formiranju logora pristupilo se radu na uključivanju logoraša u oslobodilački front, a inicijator je bio ing. Evald Erlih, član KPJ od 1939. To je bilo novembra 1942.⁵⁵ Sem njega u logoru je bilo još nekoliko članova KPJ i SKOJ-a, koji su formirali partijsku ćeliju, a za sekretara

⁵⁴ Dokumentat u Nacionalnom arhivu, Vašington (I-T-821), mikrofilm u Institutu za savremenu istoriju, Beograd, rolna 405, snimak 844-845.

⁵⁵ Pismena Izjava Davida-Đače Kabilija, JIM. dok. br. 3675.

je izabran Viktor Hajon, krojački radnik iz Dubrovnika i član KPJ od 1941. Sekretarijat te partijske organizacije bio se povezao s ilegalnom partijskom organizacijom na Lopudu, a veza je održavana preko Gvozdena Rašice, člana gradskog komiteta KPJ u Lopudu. Od tog komiteta logorska partijska organizacija dobijala je partijski materijal kao i vesti o vojnopolitičkoj situaciji u svetu i zemlji. Rad partijske organizacije u logoru odvijao se po sistemu trojki, a sem toga organizovano je i nekoliko grupa simpatizera KPJ — aktivista sa po 3 do 4 člana u grupi. Članovi KPJ i SKOJ-a bili su zaduženi za rad na ideološko-političkom uzdizanju članova grupa aktivista.

U logoru je formiran i Narodnooslobodilački odbor (NOO), koji se povezao s ilegalnim NOO u Lopudu, a veza je održavana preko sekretara tog odbora Ivana Krafca. Pored brojnih zadataka koje je izvršavao taj odbor u logoru u vezi s poboljšanjem uslova života logoraša, on je organizovao prikupljanje sanitetskog materijala, lekova i finansijskih sredstava za partizanske jedinice, kao i otkup obezbnica Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ).⁵⁶

Logor u Kraljevici: u logoru je postojala veća grupa naprednih logoraša, odnosno pristalica NOP. Iz te grupe najaktivniji su bili dr Hinko Gotlib, dr Aleksandar Goldštajn, prof. Bruno Prister, dr Ivan Berkeš, ing. Pavle Ungar i Ladislav Seke. Formirana je i grupa naprednih omladinaca u kojoj su se isticali Danko Nahmijas, Zlatko Vamošer. Vlatka Vajs, Dragica Vajnberger, Ivo Šoten, i dr.⁵⁷ Ta grupa je bila tako dobro organizovana da Talijani i pored mnogih pokušaja i pretnji nisu uspeali primorati logoraše da idu na prisilne radove u brodogradilište. Ona je vodila i uspešnu borbu protiv jedne manje grupe logoraša »protalijanski« rastrojene, koja je ubrzo razbijena.

Napredna omladinska grupa interzivno je radila na svom ideološko-političkom uzdizanju. Ona se povezala s partijskom organizacijom u Tuhobiću, od koje je dobijala partijski materijal, kao i vesti o vojnopolitičkoj situaciji. Grupa je iskoristila jedan požar u logorskoj kuhinji i zatražila od uprave logora da se dozvoli formiranje »Vatrogasne čete«. Po odobrenju četa je formirana i dobila naziv »Giuventu ebra littoria«. U njoj je bilo oko 50 omladinaca, a za komandira je postavljen Vajs.⁵⁸ Međutim, razlog formiranja te čete bila je potreba da u logoru postoji jedna polulegalna vojna formacija, koja bi stupila u dejstvo ako bi došlo do napada na logor. Sem toga, trebalo je da ta četa u datom momentu preraste u čisto vojnu jedinicu, koja bi stupila u redove NOV. Četa je bila podeljena na vodove i desetine i s njenim ljudstvom izvođena je redovno vojna obuka. Svi pripadnici te čete stupili su po oslobođenju Raba u NOV.⁵⁹

U vreme boravka u logoru u Kraljevici komponovao je prof. Bruno Prister revolucionarnu poemu koristeći se motivima iz španske revolucije. Poema je izvedena na jednom koncertu u logoru.⁶⁰

⁵⁶ A. Kamhi — M. Levinger, *Pokret otpora među Jevrejima Bosne i Hercegovine interniranim na Lopudu i Rabu*, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u BiH, Sarajevo 1966, str. 255.

⁵⁷ Pismena izjava prof. dr Aleksandra Goldštajna i prof. Bruna Pristera, u ličnoj arhivi J.R.

⁵⁸ Dokument u Nacionalnom arhivu, Vašington (I-T-821), mikrofilm u Institutu za savremenu istoriju, Beograd, rolna 405, snimak 139.

⁵⁹ Usmena izjava prof. dr Ivana Berkeša.

⁶⁰ Pismena izjava prof. Bruna Pristera, u ličnoj arhivi J.R.

Na Hvaru: među jevrejskim izbeglicama interniranim na Hvaru bilo je nekoliko članova KPJ i SKOJ-a, koji su već 1941. formirali partijsku organizaciju. Za sekretara organizacije izabran je Jozef Albahari-Čučo, predratni član KPJ iz Sarajeva. Članovi sekretarijata te organizacije su bili: Marcel-Marci Vajs, Ela Samakovlija, Beba Samakovlija i Moric-Moco Kampos. Organizacija se povezala s ilegalnom partijskom organizacijom na Hvaru, a veza je održavana preko Franje Novaka-«Franjić». Sem toga, formiran je i NOO, a članovi tog odbora bili su pomenuti članovi sekretarijata partijske organizacije. Narodnooslobodilački odbor izdavao je povremeno Bilten preko kojeg su izbeglice bile upoznate s vojnopoličkom situacijom.

Partijska organizacija posvetila je posebnu pažnju pripremama za odlazak jedne veće grupe omladinaca u partizane. Odlazak je bio planiran za početak 1943. godine. Do ostvarenja te akcije nije došlo, jer pripreme nisu bile izvršene dovoljno konspirativno. Za njihov odlazak doznala je jedna grupa Jevreja izbeglica, koja je, iz bojazni da će uslediti represalije od strane Talijana zbog bekstva tih omladinaca, izvestila talijansku komandu. Tako je propala jedna vrlo lepo zamišljena akcija, a glavni organizatori te akcije — Ela i Beba Samakovlija bile su uhapšene i kasnije prebačene u logor na Rabu. Samo su dvojica omladinaca uspjela da se prebace partizanima.⁶¹

Međutim, jedna grupa od 15 omladinaca uspjela je nešto kasnije da se uključi u partizanske jedinice. O tome je Zapovjedništvo III domobranskog zbora iz Sarajeva dostavilo izveštaj Glavnom stožeru oružanih snaga u Zagrebu pod br. 626 od 23. III 1943.⁶²

Na Braču: među interniranim Jevrejima na Braču bilo je nekoliko članova KPJ i SKOJ-a, kao i veći broj naprednih omladinaca. Glavni organizator naprednog pokreta među jevrejskim izbeglicama na Braču bio je Franjo Špicer (Ervin Šinko), koji je učestvovao u mađarskoj revoluciji i raspolagao određenim iskustvima u organizovanju otpora. On je bio izabran od jevrejskih izbeglica kao predstavnik, koji će zastupati njihove interese pred talijanskim vlastima. Sem toga, rukovodio je ideološkim kursovima u koje je bio uključen veći broj omladinaca.

U cilju obaveštavanja jevrejskih izbeglica o vojnopoličkoj situaciji, organizovane su »Zidne novine«, koje je uređivao Vlado Salcberger.

Već prvih dana je napredna grupa uspostavila vezu s ilegalnom partijskom organizacijom u mestu Selca (Brač), a veza je održavana preko nekog Joze zvanog »Papa«. U MK SKOJ-a za Selce bio je kooptiran za člana Jozef Pappo, rodom iz Makarske.⁶³

Iz prednjeg se vidi da su u logorima u kojima su Jevreji bili internirani pre dolaska na Rab, postojale određene organizacije koje su aktivno delovale. Njihovo delovanje bilo je usmereno u dva pravca: na poboljšanje uslova života i na aktiviranje logoraša za njihovo uključivanje u oslobodilački front. Nosioci te delatnosti bili su članovi KPJ i SKOJ-a, kao i napredni omladinci. U tom radu stečena su određena iskustva, koja su iskorišćena u logoru na Rabu.

⁶¹ Pismena izjava Ing. Ele Samakovlija od 28. 6. 1968, u arhivi JIM I od 4. 6. 1971, u ličnoj arhivi J. R.

⁶² Dokumentat u Vojnoistorijskom Institutu Beograd, reg. br. 79, 40/3—2.

⁶³ Usmena izjava Vlade Salcbergera.

Zahvaljujući ranije stečenim iskustvima, kao i činjenici da je na Rabu bio koncentrisan veći broj članova KPJ i SKOJ-a i naprednih omladinaca, rad na organizovanju normalnog života u logoru i na pripremama za uključivanje u NOR tekao je znatno brže i bio je svestraniji.

Već prvih dana po dolasku u logor na Rabu pristupilo se formiranju narodnooslobodilačkog odbora. S obzirom da je logor bio podeljen na dva dela — »Dubrovački logor« i »Logor Kraljevica« — to je u svakom od njih formiran poseban NOO. Članovi NOO u »Dubrovačkom logoru« bili su ing. Evald Erlih, Viktor Hajon, dr Lav Singer i Valika Singer, a u »Logoru Kraljevica« Franjo Špicer (Ervin Šinko), Jozef Albahari-Čučo, Ela Samakovlija, dr Aleksandar Goldštajn, ing. Pavle Ungar i Moric-Moco Kampos.⁶⁴ U cilju objedinjavanja rada tih dvaju NOO formiran je izvršni odbor NOO za jevrejski logor u koji su ušli predstavnici jednog i drugog dela logora. Predsednik tog Izvršnog odbora bio je Viktor Hajon, blagajnik Jakob Kajon, a članovi Franjo Špicer (Ervin Šinko), dr Lav Singer, dr Aleksandar Goldštajn i Mirko Levinger.⁶⁵ Zadatak NOO bio je da radi na poboljšanju uslova života (smeštaja i ishrane), organizuje prosvetni, kulturni i zabavni život u logoru, kao i da prikuplja lekove, sanitetski materijal i novac za parti-zanske jedinice. Za svaki od navedenih sektora postojale su određene ekipe.

U svakom delu jevrejskog logora formirane su i partijske organizacije, a njihov rad objedinjavao je Logorski komitet KPJ. O broju članova tog Komiteta postoje različiti podaci. U pomenutom izveštaju Logorskog komiteta od 8. 9. 1943. stoji da se Komitet sastoji od 4 člana, bez navoda njihovih imena. U pismenoj izjavi ing. Ele Samakovlije od 28. 6. 1968. (u arhivi Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu) pominju se sledeća lica koja su bila članovi tog Komiteta: Viktor Hajon (sekretar), ing. Evald Erlih, Jozef Albahari-Čučo, Ela Samakovlija, Moric-Moco Kampos i Mirko Levinger. Prema tome, Komitet je brojao 6 članova.⁶⁶ S obzirom na to da je Ela Samakovlija bila član tog Komiteta od njegovog formiranja možemo smatrati da su njeni podaci o broju članova Komiteta tačni. Tog je mišljenja i Lea Abinun-Salcbberger, kao i Vlado Salcbberger. Prema izjavi Vlade Salcbbergera, Komitet je organizovao i »Rukovodeći aktiv logorskih sektora« u kojem su bili, pored njega, Marcel-Marci Vajs i Majo Hajon. Svaki od njih bio je zadužen određenim sektorom rada. Salcbberger je bio zadužen za rad s omladinom u »Logoru Kraljevica«, dok zaduženja Vajsa i Hajona nismo mogli utvrditi (poginuli u NOR).

Sve to govori da je u logoru na Rabu postojala jaka partijska organizacija koja je uspešno delovala u sredini u kojoj je bilo nekoliko hiljada lica raznog uzrasta i raznih političkih shvatanja. Treba imati na umu i činjenicu da je ona morala delovati u najstrožoj konspiraciji, kako njeni članovi ne bi bili otkriveni od talijanske logorske uprave.

Pomenuli smo da je talijanska logorska uprava preduzela stroge mere da bi sprečila svaki kontakt između jevrejskog i slovenačkog logora. No, i pored toga, Komitet KPJ jevrejskog logora uspeo je da uspostavi vezu i tesnu sa-

⁶⁴ Pismena izjava Flora Tolentino-Devčić za »Dubrovački logor«, u arhivi JIM, dok. br. 3676 i pismena izjava dr Aleksandra Goldštajna za »Logor Kraljevica«, u ličnoj arhivi J.R.

⁶⁵ Pismena izjava Aleksandra Piliša i Jakoba Kajona od 25. 3. 1945, dokumentat u arhivi JIM.

⁶⁶ Pismena izjava ing. Ele Samakovlije od 28. 6. 1968, u arhivi JIM dok. br. 3707.

radnju sa Komitetom slovenačkog logora, čiji je sekretar bio Jože Jurančič. U cilju što bolje saradnje između ta dva komiteta formiran je Komitet KPJ za oba logora s tim što je za sekretara izabran Jože Jurančič, a za člana Viktor Hajon. Komitet je izradio plan za oslobođenje logora u datom momentu, kao i plan za uključivanje logoraša u NOR. U vezi s tim osnovan je unutar Komiteta Vojni odsek kojim je rukovodio Franc Potočnik.⁶⁷ Zadatak tog odseka bio je da unutar jevrejskog i slovenačkog logora stvori jezgro iz kojeg će izrasti vojne jedinice koje će se uključiti u sastav NOV.

Komitet KPJ jevrejskog logora uspostavio je vezu i saradnju i sa Komitetom KPJ na Rabu. Za održavanje veze između ta dva komiteta određeni su od Komiteta jevrejskog logora Viktor Hajon i Flora Tolentino, a od Komiteta KPJ Rab Antun Domjan i Vinko Bakota.⁶⁸

U cilju koordiniranja rada između NOO jevrejskog logora i Narodnoosvobodilne fronte (NOF) slovenačkog logora formiran je Izvršni odbor NOO za oba logora. Sekretar Izvršnog odbora bio je Jože Jurančič, a član Viktor Hajon. Prema tome, u Izvršnom odboru za oba logora bila su ista lica kao i u Komitetu KPJ za oba logora, jer je na taj način bilo najlakše koordinirati rad NOO, odnosno NOF i partijskih komiteta. Od strane slovenačkog logora određeni su za održavanje veze s Izvršnim odborom NOO jevrejskog logora Drago Kunc, Franc Šlajpah i Jože Valentinčič.⁶⁹

Iz prednjeg se može zaključiti da je u logoru postojao vrlo aktivan rad po svim sektorima. Ta aktivnost bila je usmerena u dva pravca: na poboljšanje uslova života u logoru i na pripreme za aktivno uključivanje logoraša u NOR. U vezi s poboljšanjem uslova života u logoru bile su preduzete mere za poboljšanje ishrane i smeštaja, kao i higijenskih uslova. Radilo se i na organizovanju kulturnog i zabavnog života u logoru. U vezi s tim osnovana je biblioteka, održavana su predavanja i dr. Od posebnog značaja bio je rad ilegalne tehnike, koja je izdavala bilten i vesti i blagovremeno upoznavala logoraše sa stanjem na našim i drugim frontovima. Posebna pažnja bila je posvećena radu s omladinom, kako njenom ideološko-političkom uzdizanju tako i pripremi za uključivanje u NOV. Takođe treba istaći formiranje jedne čete od 150 omladinaca, kao jezgra buduće borbene jedinice, koja će se uključiti u sastav NOV. O toj četi biće kasnije više govora.

Za pravilno sprovedenu organizaciju u logoru velika zasluga pripada starijemu revolucionaru Franji Špiceru (Ervin Šinko), koji je raspolagao bogatim iskustvima iz svog ranijeg revolucionarnog rada.

Pomenuli smo da u arhivi Jevrejskog istorijskog muzeja postoji fotokopija izveštaja koji je Komitet KPJ jevrejskog logora uputio 8. 9. 1943. Komitetu KPH za Pag i Rab. Mi ćemo taj izveštaj u celosti izneti iz dva razloga: prvo, što su u njemu dati vrlo interesantni podaci o radu partijskih i drugih organizacija u jevrejskom logoru; i drugo, što se neki podaci u izveštaju ne slažu s podacima do kojih smo došli na osnovu sačuvanih dokumenata i izjava preživelih logoraša.

⁶⁷ Izjava Stanislava Runka i Franca Sušterčiča od 14. 4. 1967, koju je zapisao Aleksandar Lebl, u ličnoj arhivi A. Lebla.

⁶⁸ Pismena izjava Flоре Tolentino-Devčić, u arhivi JIM, dok. br. 3676.

⁶⁹ Izjava Vere Hrašćak-Bebler i Antona Vratuše od 14. 2. 1967, koju je zapisao Aleksandar Lebl, u ličnoj arhivi A. Lebla.

-Logorski Komitet
K. P. za kampo II i III
Rab, 8. IX. 1943.

Drugarskom komitetu K. P. H. Pag-Rab
Velebit

Dragi drugovi!

Odgovarajući na upit upućen drugarskom Komitetu Slov. int. (Slovenačkih interniraca — prim. J.R.) na Rabu, prilažemo Vam stanje organizacije u jevrejskim logorima II i III (misli se na »Dubrovački logor« i »Logor Kraljevica« — prim. J.R.).

U oba logora nalazi se oko 2.500 osoba, među njima veliki broj djece, žena i staraca.

Čitavim radom u oba logora rukovodi jedna partijska organizacija od 4 člana. Rad se odvija u najužoj saradnji s drugarskim Slov. Komitetom, te je organizovan po istim principima, kao i u ostalim neoslobodenim mjestima. On se odvija u slijedećim pravcima.

1) Rad po partijskoj liniji. Održavaju se redoviti sastanci rukovodstva i grupa gde se pojedinci upoznavaju sa osnovama Marksizma-Leninizma (u posjedu smo Anti-Dühringa, Uvoda u dijalektički materijalizam i nekoliko brošura), podiže im se klasna svijest i borbeni moral. Rad obuhvaća 77 ljudi. Napominjemo da pretežna većina ovih radi u dolje navedenoj organizaciji NOF kako bi u istu unijeli borbeni duh i sprovodili ispravnu liniju.

2) Organizacija NOF. Rad je organizovan po sistemu grupa od 3 do 5 osoba. Populariše se ideologija NOF, partizanska borba, obaviještavaju se o dnevnim događajima i o izdajničkoj ulozi Londonske vlade i njenih slijedbenika. Vrší se skupljanje Narodne pomoći. O istome smo obavijestili M. K. Rab tražeći dispozicije, što da s njome učinimo; nismo dobili nikakve upute, tako da smo jedan manji dio upotrijebili za naše oskudne i bolesne drugove. Održavaju se sanitetski kursevi, koje drže drugovi ljekari, te se skuplja sanitetski materijal. U sedmičnim izvještajima štampaju se komentari o političkoj situaciji i ideološki članci. Ujedno N. O. odbor rukovodi sa javnim životom u logoru. Ovaj rad obuhvaća 190 muškaraca.

3) AFŽ. Rad je isti kao u tač. 2. Drugarice se izobražavaju kao bolničarke te ova organizacija obuhvaća 78 žena i djevojaka.

4) SKOJ. Rad SKOJ-a vodi forum sa 3 aktiva. Obuhvaćena omladina izgrađuje se ideološki na materijalu kojega posjedujemo sami i referata koje mi izrađujemo. Obuhvaća 105 omladinaca i omladinki.

5) Čitav rad je usredotočen na odgoju boraca za NOV. Raspoložemo jednom četom u jačini od 150 boraca, formiranim u vodove i desetine sa komandiroim, vodnicima i desetarima (to su vojnički izobraženi drugovi). Osim toga organizovan je sanitetski odred za jačinu jednog bataljona (600 ljudi). Odred ima svoj štab, sastavljen od komandira, komesara, intendanta, ljekara i tehničara.

Za tehničku službu raspoložemo sa pisacim strojevima, šapirografima, ali je malo papira.

U logoru postoje još dvije grupacije, nadahnute izrazito četničkim duhom, bez ikakve veze iz vana i bez unutarnje organizacije. Grupacije su osnovane na ličnim vezama. Jačina ovih je oko 50 osoba. Ne razvijaju naročitu aktivnost, pa ni u propagandnom programu.

Za daljnji uspješni rad nužno bi nam bila potrebna revolucionarna literatura, naročito istorija KP i po mogućnosti jedna politička ekonomija. Osim toga Vas molimo da nam redovito dostavljate što svježije izvještaje partizanske borbe kao i partijski propagandistički materijal. To je naročito važno stoga što moral i otpornost ljudi, uslijed duge internacije i nepovezanosti sa svakidašnjim događajima, naglo opada.

Mislimo da smo Vam na ovaj način podnijeli iscrpan izvještaj našega rada i organizacije, naglašavajući da stojimo na raspolaganju NOF-a i da svi želimo da što prije stupimo u redove aktivnih boraca.

Uz drugarski pozdrav — S. F. — S. N.

Logorski komitet KP za
kampo II i III
sekretar«
(potpis nečitak)

Podaci u tom izvještaju su vrlo dragoceni, jer se iz njih može doneti zaključak o velikoj aktivnosti raznih organizacija u logoru. No, potrebno je osvrnuti se na neke podatke u tom izvještaju koji na osnovu podataka u nekim drugim sačuvanim dokumentima, kao i izjava nekih preživelih logoraša, ne odgovaraju činjeničnom stanju. Mi ćemo se ukratko osvrnuti na neke od tih podataka.

Izvještaj nosi datum 8. 9. 1943. Međutim, toga dana došlo je do kapitulacije Italije, a to se ne pominje u izvještaju, iako je to bio istorijski događaj i za sam logor. Toga dana održan je masovan miting logoraša na kojem je doneta odluka o oslobađanju logora. Stoga pretpostavljamo da je izvještaj ranije napisan i da je greškom stavljen datum 8. septembar, umesto 8. avgust. U prilog tome govori i sledeća rečenica u izvještaju »... To je naročito važno stoga što moral i otpornost ljudi, uslijed duge internacije i nepovezanosti sa svakidašnjim događajima, naglo opada.« O opadanju morala u logoraša može se govoriti do dana kapitulacije Italije, tj. pre 8. 9. 1943. Kapitulacija Italije i oslobodjenje logora su imali za posledicu nagao porast morala u logoraša.

Za podatak u izvještaju da je u logoru bilo oko 2.500 lica možemo bez rezerve tvrditi da je netačan. Već smo pre naveli da smo na osnovu većeg broja sačuvanih dokumenata utvrdili da je u logoru bilo oko 3.500 lica. Da li se radi o grešci pri kucanju, pa je umesto 3.500 otkucano 2.500? No, u svakom slučaju, broj logoraša je iznosio oko 3.500

U izvještaju se navodi da je Logorski komitet KPJ brojao 4 člana. Mi smo napred naveli izjave ing. Ele Samakovlije (koja je bila član tog Komiteta), Vlade Salcbergera, Lee Abinun-Salcberger i dr., koji su tesno saradivali s Komitetom, o postojanju 6 članova Komiteta.

Neki podaci u izvještaju nisu dovoljno obrazloženi, pa ostavljaju čitaocu u dvoumici u pogledu stvarnog stanja. Osvrnucemo se na neke od njih:

podatak da je partijska organizacija obuhvatila 77 lica u radu na ideološko-političkom uzdizanju ne objašnjava da li su svi bili članovi KP. ili su tu obuhvaćeni i simpatizeri. Prema mišljenju nekih preživelih članova KP, partijska organizacija nije imala u svom sastavu toliko broj članova i verovatno se radilo i o simpatizerima;

isti je slučaj i u odnosu na broj članova SKOJ-a. Navodi se da je bilo u skojevskoj organizaciji 105 članova. Nije dato objašnjenje da li su ti omladinci bili članovi SKOJ-a pre dolaska u logor na Rabu, ili su neki primljeni u članstvo u samom logoru. Prema izjavama preživelih omladinaca, oni nisu bili uključeni u SKOJ po dolasku u jedinice NOV, već su najvećim delom naknadno primljeni u članstvo u jedinicama;

podatak o postojanju »dviiju četničkih grupacija« u logoru može takođe čitaoca nagnati da donese pogrešan zaključak. Nije reč o pristalicama četničke organizacije, koja je postojala u našoj zemlji u toku rata i saradivala s okupatorom. Oni nisu imali veze s takvom organizacijom, niti je takva organizacija postojala u logoru. Prema izjavama preživelih logoraša radilo se o manjoj grupi starijih ljudi koji su ostali privrženi monarhiji, a ne o pristalicama četničke organizacije;

objašnjenje o Sanitetskom odredu u logoru je nepoptuno, jer se iz tog objašnjenja ne može zaključiti da li je u pitanju odred koji je brojao 600 lica, ili sanitetska jedinica koja je po brojnom stanju mogla opsluživati vojnu jedinicu jačine 600 ljudi. U dvoumicu dovodi i podatak da je ta sanitetska jedinica imala svoj štab (komandira, komesara, intendanta i dr.), što govori da se radilo o većoj formacijskoj jedinici. Međutim, prema izjavi ing. Ele Samakovlija, u logoru je formiran sanitetski vod i ona je bila komandir tog voda.

Moramo naglasiti da su nosioci aktivnosti u logoru bili članovi KPJ i SKOJ-a, koji su od Logorskog komiteta KPJ bili zaduženi radom na određenim sektorima: Ela Samakovlija za rad sa ženama (AFŽ), Majo Hajon za rad sa skojevcima, Moco Kamos za vojnu obuku omladinaca, Vlado Salcberger za rad s omladinom, itd. Od posebnog značaja su bile organizacione pripreme koje su sprovedene za oslobođenje logora i uključivanje logoraša u NOR.

Oslobođenje logoraša iz logora na Rabu

Logorski komiteti KP jevrejskog i slovenačkog logora koordinirali su svoj rad u vezi s planom oslobođenja logora. Taj rad se kretao u dva pravca: politički rad unutar logorskih masa i stvaranje jezgra borbenih jedinica koje će učestvovati u oslobađanju logora i koje će, po oduzimanju oružja od talijanskih vojnika, prerasti u veće borbene jedinice i uključiti se u sastav NOV. Sve te pripreme su bile blagovremeno i u potpunosti izvršene.

Prema izjavama nekih logoraša, do oslobođenja logora je došlo pre zvanične kapitulacije Italije, tj. 7. septembra 1943. U članku Kamhi A. — Levinger M: »Pokret otpora među Jevrejima Bosne i Hercegovine interniranim na Lopudu i Rabu« se navodi da je do oslobođenja logora došlo 7. septembra 1943. Međutim, prema izjavama većeg broja logoraša (Aleksandar Lebl, Vlado Salcberger, prof. Bruno Prister i dr.), kao i podacima u nekim objavljenim publikacijama (»Rabski zbornik«, izd. 1953, »Rab« od Fr. Šušterčiča i »Kako su se oslobodili internirci« od Fr. Potočnika — oba poslednja rada objavljena u 1. tomu knjige »Otpor u žicama«, izd. Beograd 1969), do oslobođenja logora je došlo 8. septembra 1943, tj. na dan kada su logoraši saznali za kapitulaciju Italije. Na osnovu događaja koji su kasnije usledili možemo sa sigurnošću tvrditi da je do oslobođenja logora došlo 8. septembra.

Kada su logoraši saznali za kapitulaciju Italije, sazvali su miting koji je održan u slovenačkom delu logora. Na mitingu su se smenjivali govornici, koji su pozivali logoraše u akciju za oslobođenje logora. U ime jevrejskog logora na mitingu je govorio Franjo Špicar (Ervin Šinko), i dr. Masa je s oduševljenjem prihvatila poziv za oslobođenje logora i goloruka krenula prema logorskoj kapiji,

koju je čuvala naoružana talijanska straža. Iznenadena naglim naletom logoraša, talijanska straža nije pružila otpor i dopustila je da bude razoružana. Logoraši su krenuli prema kasarni logorske straže ne naišavši ni tu na otpor. Činjenica je da je i talijanskim vojnicima bilo dosta rata. Pridružili su se logorašima i uz pesmu je nastalo bratimljenje. Taj momenat su iskoristili omladinci i iz kasarne pokupili oružje i municiju. S tim prvim naoružanjem logoraši su se vratili u logor svesni da od toga dana prestaju biti logoraši. Na logorskoj kapiji talijansku stražu zamenili su naoružani bivši logoraši.

Logorski komiteti jevrejskog i slovenačkog logora bili su svesni da je potrebno brzo delovati i maksimalno iskoristiti povoljan trenutak. Prvenstveno je bilo potrebno formirati vojne jedinice koje će se moći uspešno suprotstaviti eventualnom pokušaju talijanske vojne komande na Rabu da silom uguši pobunu. Do formiranja vojnih jedinica došlo je 9. septembra 1943. U jevrejskom logoru je formiran Jevrejski rapski bataljon čije jezgro je predstavljala već pre pomenuta omladinska četa, dok su u slovenačkom logoru formirana 4 bataljona, a jezgro je predstavljao već postojeći udarni bataljon. Komitet KPJ za oba logora je doneo odluku da se 4 slovenačka i 1 jevrejski bataljon objedine u zajedničku formacijsku jedinicu, koja je dobila naziv Rabska brigada. U toj brigadi jevrejski bataljon je dobio naziv »Peti jevrejski bataljon Rabske brigade«. Za komandanta brigade izabran je Franc Potočnik, a za političkog komesara Jože Jurančič.⁷⁰

Pomenuli smo da je jezgro Jevrejskog bataljona predstavljala omladinska četa. Prilikom formiranja bataljona oduševljeni omladinci masovno su se prijavljivali za uključivanje u njegov sastav. Među njima je bilo i dece do 15 godina starosti. Stoga je formirana vojnolekarska komisija koja je nakon lekarskog pregleda izvršila selekciju prijavljenih omladinaca i omladinki. Borci tog bataljona bili su delimično naoružani oružjem koje su prethodnog dana oduzeli od logorske straže. To je bio slučaj i s borcima slovenačkih bataljona. Međutim, do potpunog naoružanja boraca Rabske brigade došlo je 11. septembra 1943.

Komandant rapskog garnizona pukovnik Cuiuli pozvao je predstavnike jevrejskog i slovenačkog logora na razgovor, nadajući se da će pretnjama uspeti da stiša pobunu. Ispred jevrejskog logora na razgovor su bili upućeni Franjo Spicer (Ervin Šinko) i Moco Kampus. Pre početka razgovora predstavnici oba logora saopštili su pukovniku Cuiuli-u »da se više ne smatraju internircima i da će oni izabrati svoju upravu.« Odlučno su zahtevali da se talijanski vojnici rapskog garnizona razoružaju, a oružje preda njima. Tome se energično suprotstavio Cuiuli, pa su pregovori prekinuti. Cuiuli je svesno otezao s pregovorima nadajući se da će mu u pomoć priteći neka nemačka jedinica, jer se nije mogao osloniti na svoju vojsku, koja više nije htela da ratuje. Logorski komitet je prozreo njegove namere, pa je rešeno da se silom oduzme oružje od talijanskih vojnika. Odluka je doneta 11. septembra 1943. na zajedničkom sastanku s NOO Raba. U takvoj situaciji pukovnik Cuiuli je morao pokleknuti. Predložio je da borcima Rapske brigade preda polovinu naoružanja, što je Logorski komitet prihvatio. Međutim, logorska patrola uspela je tog dana da uhvati pukovnika Cuiuli-a i odvela ga u zatvor. Jedinice su zauzele unapred određene položaje i otpočelo

⁷⁰ *Rabski zbornik*, Ljubljana 1953.

je masovno razoružavanje talijanskih vojnika. Neke jedinice, naročito karabinijeri, pokušale su da se odupru, ali kada su doznali da je Cuiuli uhapšen prestale su sa davanjem otpora.⁷¹

Tom prilikom oduzeto je od talijanske vojske oko 2000 pušaka, 15 puškomintraljeza i 6 topova bez zatvarača.⁷² S tim oružjem naoružana je cela Rabska brigada.

Pukovnik Cuiuli dočekaao je kraj kakav je i zaslužio kao vinovnik pogibije hiljade rodoljubivih Slovenaca. Posle hapšenja koje je izvršeno 11. 9. 1943. zadržan je u zatvoru na Rabu do 17. 9. kada je zajedno sa Rabskom brigadom prebačen na kopno s tim da bude sproveden u Sloveniju, gde je trebalo da mu sudi narodni sud za mnogobrojna nedela. Međutim, 18. 9. 1943. izvršio je samoubistvo u podrumu jednog hotela u Vinodolu, gde je bio zatvoren. Presudio je sebi sam!

Iz sačuvane dokumentacije se vidi da je bila uspostavljena tesna saradnja između rukovodstava jevrejskog i slovenačkog logora. O toj saradnji govori se i u pomenutom izveštaju Komiteta KPJ jevrejskog logora od 8. 9. 1943: »Rad se odvija u najužoj saradnji s drugarskim Slovenačkim komitetom.« Ta saradnja se ogledala u formiranju zajedničkog Izvršnog odbora NOF za oba logora, zajedničkog Komiteta KPJ, donošenju jedinstvenog plana za oslobodjenje logora i u zajedničkim akcijama u njegovom oslobađanju.

Međutim, o toj saradnji i zajedničkim akcijama nema ni pomena u dva članka koji su objavljeni u 1. tomu knjige »Otpor u žicama« (Beograd 1969). Autor prvog članka je Franc Šušterčič (»Rab«), a drugog Franc Potočnik (»Kako su se oslobodili internirci«). U prvom članku o jevrejskom logoru stoji samo da je »u maju 1943 stiglo u logor nekoliko stotina Jevreja. Njihovi uslovi života u logoru bili su bolji od uslova drugih interniraca. Osim Jevreja svi su internirci bili podvrgnuti prinudnom radu.« U drugom članku jevrejski logoraši se uopšte ne pominju. U oba članka govori se isključivo o aktivnostima u slovenačkom logoru, a prećutkuje se postojanje zajedničkih organizacija KPJ i NOF. Nigde se ne pominje da su i jevrejski logoraši učestvovali u oslobađanju logora, iz čega bi neupućeni mogli zaključiti da su jevrejski logoraši čekali da ih oslobode slovenački logoraši. Ne pominje se da je bio u sastavu Rabske brigade i Jevrejski bataljon — brigada je imala samo 4 slovenačka bataljona! A u tim slovenačkim bataljonima bio je veći broj bolničarki Jevrejki, ali i one su izostavljene u tim člancima. Izostavljeni su i podaci da su u pregovorima s pukovnikom Cuiulijem, kao i u vojnoj delegaciji koja je 10. 9. 1943. upućena u GŠ Hrvatske učestvovali i predstavnici jevrejskog logora.

Postavlja se pitanje da li su uloga jevrejskog logora i rad njegovih organizacija, možda autorima nepoznati? Na žalost, to ne stoji, Franc Potočnik je bio član zajedničkog Logorskog komiteta KPJ i, prema tome, poznata mu je saradnja između ta dva logora, u prvom redu po partijskoj liniji. Kao komandantu Rabske brigade poznato mu je da je bio u toj brigadi, pored 4 slovenačka, i jedan jevrejski bataljon, kao i da je u sastavu slovenačkih bataljona bio veći broj bolničarki Jevrejki.

⁷¹ Fr. Potočnik, *Kako su se oslobodili internirci*, Otpor u žicama, Beograd 1969.

⁷² Pismena izjava Salamona Plinte, u arhivi JIM, dok. br. 3672.

O tesnoj saradnji između jevrejskog i slovenačkog logora dao je Franc Šušterčič 14. 4. 1967. usmenu izjavu Aleksandru Leblu. Međutim, u svom članku Šušterčič ne pominje tu saradnju.

Nemamo nameru da ulazimo u razloge koji su rukovodili Šušterčiča i Potočnika da tako postupе. Međutim, istorijske činjenice ne smeju se prećutati!

UKLJUČIVANJE JEVREJA IZ LOGORA NA RABU U NARODNOOSLOBODILAČKI RAT

Zahvaljujući intenzivnom radu partijske organizacije unutar logorskih masa, u narodnooslobodilački rat je stupio veliki broj bivših logoraša po oslobođenju logora. Njihovo uključivanje u NOR izvršeno je u dva pravca: mlađi i zdravstveno sposobni su se uključili u sastav NOV, a veliki broj ostalih u narodnooslobodilački pokret (NOP) kao pozadinski radnici na oslobođenim teritorijama.

I Uključivanje u sastav narodnooslobodilačke vojske

Lica koja su se uključila u NOV nisu sva istovremeno stupila u njen sastav. S obzirom na vreme i mesto uključivanja, svrstali smo ih u tri grupe:

1. borci koji su stupili u NOV 9. septembra 1943. na Rabu;
2. borci koji su dobrovoljno stupili u NOV po izlasku na oslobođenu teritoriju, tj. u drugoj polovini septembra i prvoj polovini oktobra 1943;
3. borci koji su mobilisani na oslobođenoj teritoriji novembra 1943.

1. Borci koji su stupili u NOV 9. septembra 1943. na Rabu

U tu grupu svrstali smo borce koji su stupili u NOV neposredno po oslobođenju logora. To su:

- a) borci Jevrejskog rapskog bataljona
- b) bolničarke u sastavu slovenačkih bataljona Rabske brigade
- c) lekari i farmaceuti raspoređeni od strane GŠ Hrvatske u jedinice NOV.

a) Jevrejski rapski bataljon

Uključivanje Jevreja iz logora na Rabu u sastav NOV često se identifikuje s Jevrejskim rapskim bataljonom, što je nepravilno, jer borci u sastavu tog bataljona predstavljaju manji broj uključenih boraca Jevreja iz logora na Rabu u NOR. No, to poistovećenje je donekle i razumljivo s obzirom na politički značaj koji je odigrala borbena jedinica sastavljena isključivo od jevrejskih boraca, bez obzira na to što je ona, iz objektivnih razloga, postojala kao samostalna jedi-

nica kratko vreme. Ona je imala vidnog uticaja na proces mobilizacije i masovno uključivanje ostalih Jevreja na Rabu u narodnooslobodilački rat.

Kada je i kako došlo do formiranja Jevrejskog rapskog bataljona već je rečeno, pa ćemo se u daljem izlaganju osvrnuti na njegovu organizacijsko-formacijsku strukturu i na njegovu kretanje do dana rasformiranja i uključivanja njegovih boraca u druge jedinice NOV.

Iako je Jevrejski rapski bataljon ušao u sastav Rabske brigade, izbor vojnog i političkog rukovodstva bio je prepušten borcima tog bataljona. Za komandanta bataljona izabran je David-Dača Kabiljo, rezervni oficir bivše jugoslovenske vojske, koji je raspolagao potrebnim znanjem iz oblasti taktike i komandovanja. Za njegovog zamenika izabran je Miko Salom, a za političkog komesara bataljona ing. Evald Erlih, predratni član KPJ s potrebnim iskustvom u radu s masama, stečnim u predratnom periodu u rudniku kod Mostara, gde je bio sa službom.

Bataljon je imao u svom sastavu 3 čete, a svaka četa po tri voda. U sastavu bataljona bio je i sanitetski vod. Komandir 1. čete bio je Joži Kabiljo, 2. čete Marcel-Marci Vajs, 3. čete Moric-Moco Kampos, dok je komandir sanitetskog voda bila Ela Samakovlija.

Borci bataljona bili su naoružani puškama, a imali su i nekoliko puškomintraljeza. To oružje bilo je oduzeto od talijanskih vojnika na Rabu.

Ne postoji sačuvana dokumentacija iz koje bi se video broičani sastav tog bataljona, o čemu postoje različite izjave zasnovane na sećanjima, koja su posle 30 godina izbledela, a mnoga imena zaboravljena. David-Dača Kabiljo, koji je bio komandant tog bataljona, navodi u svom pismenom izveštaju da je bataljon imao oko 200 boraca.⁷³ Lea Abinun-Salberger, koja je bila borac u tom bataljonu, navela je u svojoj usmenoj izjavi da je bataljon imao oko 220 boraca, od kojih 180 muškaraca i 40 žena, odnosno da je svaka četa imala po 60 boraca, a sanitetski vod 40.

Pokušali smo doći do približnog broja boraca u tom bataljonu i na sledeći način. Postoji sačuvana fotografija bataljona na maršu na kojoj se jasno vide borci 1. čete, koji su raspoređeni u 17 redova sa po 4 borca u svakom redu. Prema tome, ta četa je imala 68 boraca. Pod pretpostavkom da su bile sve tri čete istog broičanog sastava, imale su ukupno oko 200 boraca. Za sanitetski vod smo utvrdili da je imao u svom sastavu 40 drugarica i drugova. Prema tome, bataljon je mogao imati oko 240 boraca. Polazeći od te pretpostavke, pristupili smo traganju za njihovim imenima. Na osnovu nekih pismenih i većeg broja usmenih izjava uspeli smo utvrditi imena za 244 borca, koji su bili u sastavu tog bataljona u vreme njegovog formiranja. U prilogu 1 — dat je spisak boraca Rabskog bataljona, kao i imena lica koja su dala podatke o njima.

U sledećem pregledu prikazaćemo broj boraca Jevrejskog rapskog bataljona po godinama starosti i polu, koji je sačinjen na osnovu podataka do kojih smo uspeli doći.

⁷³ Pismena izjava Davida-Dače Kabilja, u arhivu JIM, dok. br. 3675.

	15—20 g.		20—30 g.		30—40 g.		40—50 g.		50—60 g.		svoga		
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	
broj	23	12	113	32	53	3	6	—	2	—	196	47	244
u %	14,4		59,3		23,0		2,5		0,8		80,7		19,3

Iz pregleda se vidi da su u sastavu Jevrejskog rapskog bataljona bile mlađe osobe, najvećim delom od 20 do 30 godina. U sastavu tog bataljona bio je i sanitetski vod, koji je brojao 40 osoba, i to: 23 bolničarki i bolničara, 4 lekara, 3 farmaceuta, 2 dentista, 4 studenta medicine i 4 studenta farmacije.

Jezgro bataljona sačinjavala je pomenuta Omladinska četa, koja je brojala oko 150 omladinaca. Ta četa bila je oformljena jula 1943. godine i s njom je redovno izvođena vojna obuka.

Među borcima Jevrejskog rapskog bataljona bilo je i 17 omladinaca i omladinki iz Sarajeva, koji su u jesen 1941. prebegli iz Sarajeva u Kalinovik s namerom da se uključe u sastav Kalinovačkog partizanskog odreda. Međutim, tih 17 omladinaca predstavljaju jedan deo grupe koja je otišla u Kalinovik.⁷⁴ Ta grupa omladinaca vraćena je u Sarajevo, na zahtev nekih četničkih elemenata koji su se uvukli u Kalinovački odred. Navedenih 17 omladinaca uspeli su da se prebace na teritoriju Dalmacije, odakle su ih Talijani odveli u logor na Rab, gde su svi stupili u Jevrejski rapski bataljon.

Najveći broj boraca Jevrejskog rapskog bataljona bili su članovi SKOJ-a, a bilo je i nekoliko članova KPJ. Međutim, mnogi od njih, po rasformiranju bataljona i uključivanju u razne jedinice NOV, nisu imali potvrdu da su bili članovi SKOJ-a, pa su u jedinicama naknadno primljeni u članstvo.

Sastav Jevrejskog rapskog bataljona u odnosu na profesije njegovih boraca do rata bio je sledeći:

zanatlija	56	lekara	4
učenika	50	inženjera	4
službenika	42	profesora	3
studenata	28	farmaceuta	3
domaćica	17	pravnika	2
trgovaca	13	dentista	2
trgov. pomoćnika	13	drogerista	1
tehničara	6		
		svoga:	244

⁷⁴ Nismo mogli utvrditi koliki je bio broj omladinaca koji su pošli u Kalinovački odred. Utvrdili smo imena samo za njih 35, od kojih su 14 uhvaćeni od ustaša po povratku u Sarajevo i odvedeni u logor, dok su 21 uspeli prebeći u Dalmaciju; od njih su 17 stupili u Rabski bataljon, a 4 u neke druge dalmatinske jedinice. U Jevrejski rapski bataljon su stupili: Jozef F. Gutman, Izidor Z. Lerer, Isak A. Levi, Moric J. Levi, Marci Vaja (svi su poginuli), Aron Abinun, Š. Albahari, Aron Kabiljo, Josip Kabiljo, Meri Kabiljo, Haim Levi, Salamon A. Mačorovič, Isak Z. Romano, Zadić I. Romano, Eta Samakovića i Moric Semo.

Braca Ivo i Branko Vajs, poginuli
u narodnooslobodilačkoj vojsci

Slika na sledecoj strani:
Jevrejski rapski bataljon na maršu

Slika na prethodnoj strani:
Miting logoraša (8. 9. 1943) na kojem
je doneta odluka o oslobodenju logora

Najveći broj boraca Jevrejskog rapskog bataljona bio je iz redova intelektualaca, a zatim zanatlija.

Naše je mišljenje da bi broj boraca u Jevrejskom rapskom bataljonu bio znatno veći, da nije vojnolekarska komisija primenila strogu selekciju prilikom izbora boraca za taj bataljon. U prilog takvom zaključku govore podaci o broju uključenih boraca u sastav NOV po dolasku bivših logoraša s Raba na oslobođenu teritoriju. Oni su dobrovoljno stupili u redove NOV, o čemu će biti kasnije više govora.

Po formiranju Rabske brigade doneta je odluka da se stupi u vezu s višom komandom, odnosno s Glavnim štabom Hrvatske pod čiju teritorijalnu nadležnost je potpadao i Rab, radi dobijanja instrukcije o daljem kretanju brigade i njenim zadacima. U to vreme GŠ Hrvatske nalazio se u Otočcu, gde je 10. septembra upućena posebna vojna delegacija u čijem su sastavu bili Franc Drenovac i Jože Valentinčič (predstavnic slovenačkih jedinica Rabske brigade) i Viktor Hajon (predstavnik Jevrejskog rapskog bataljona).

U jednom članku koji je Viktor Hajon 1954. objavio u Jevrejskom almanahu navodi se da su delegaciju primili drugovi dr Vladimir Bakarić i dr Pavle Gregorić. Međutim, utvrdili smo da to nije bio Gregorić, već drug Gošnjak, komandant GŠ Hrvatske. To potvrđuje i pismo druga Gregorića u kojem navodi da nije prisustvovao prijemu te delegacije i da mu o tome nije ništa poznato²⁵ Napominjemo da se u to vreme drug dr Gregorić nalazio na dužnosti sekretara pri ZAVNOH-u.

Smatramo za potrebno da se osvrnemo na neke izjave date u tom članku, u cilju utvrđivanja izvesnih istorijskih činjenica, koje je, verovatno Viktor Hajon zaboravio, s obzirom da je članak napisao 11 godina posle zbivanja tih događaja. Osvrnućemo se samo na tri podatka:

prvi podatak se odnosi na odluku GŠ Hrvatske o rasformiranju Jevrejskog bataljona s tim »da se uključi u jednu od najslavnijih hrvatskih jedinica, u 6. diviziju, koja se prorijeđena vratila nakon dugih borbi u Bosni. Jevrejski bataljon je zaista upućen u tu diviziju;«

drugi podatak se odnosi na odluku GŠ Hrvatske da se ostali logoraši »prebace na obalu, jer je GŠ Hrvatske računao da neće moći dugo zadržati Rab u svojim rukama, budući da su se jake nemačke snage koncentrisale na tadašnjoj talijanskoj granici;«

treći podatak odnosi se na masovnu pogibiju boraca Jevrejskog bataljona uključenih u sastav 6. divizije: »Rijetki su ostali živi. Većina je pala na bojnim poljima duž cijele Jugoslavije...«.

Podatak da je GŠ Hrvatske, prilikom boravka vojne delegacije u Otočcu, doneo odluku o uključivanju Jevrejskog rapskog bataljona u sastav 6. divizije ne odgovara činjeničnom stanju. Odluka o rasformiranju tog bataljona doneta je kasnije, i to na traženje same Komande rapskog bataljona, a što se vidi iz pismene izjave Davida-Dače Kabilja, komandanta bataljona, na koju ćemo se kasnije detaljno osvrnuti. Sem toga, ne stoji ni navod da je Jevrejski rapski bataljon trebalo da bude uključen u sastav 6. divizije »jer je ista bila prorijeđena

²⁵ Pismo druga dr Pavla Gregorića, u arhivi JIM, dok. br. 3884.

nakon dugih borbi u Bosni«. Ta divizija nije učestvovala u Bosni u toku 4. i 5. neprijateljske ofanzive i, prema tome, nije ni bila preoređena. Radilo se o 7. banijskoj diviziji u koju je Jevrejski rapski bataljon bio uključen, ali o tome nije doneta odluka u vreme tog sastanka u Otočcu. već kasnije, o čemu će biti, takođe, još govora.

Ne stoji ni podatak da je GŠ Hrvatske predložio vojnoj delegaciji da se preostali logoraši prebace na oslobođenu teritoriju. O tome nije bilo govora u vreme boravka vojne delegacije u GŠ Hrvatske, već kasnije, prilikom boravka posebne civilne delegacije, koju su predvodili dr Gustav Jungvirt i ing. Andrija Mate.

Iz konkretnih podataka koje ćemo kasnije navesti videće se da ne stoji ni navod o masovnoj pogibiji boraca Jevrejskog rapskog bataljona.

Na osnovu proverenih izjava većeg broja preživelih boraca Jevrejskog rapskog bataljona, podataka iznetih u pomenutom »Rabskom zborniku«, kao i pismene izjave Davida-Dače Kabilja, utvrdili smo da je prilikom boravka predstavnika Rabske brigade — vojne delegacije — GŠ Hrvatske doneo sledeće odluke:

a) da se Jevrejski rapski bataljon izdvoji iz sastava Rabske brigade, prebaci na oslobođenu teritoriju GŠ Hrvatske i do daljnega ostane pod komandom tog štaba. Rabska brigada sa svoja 4 slovenačka bataljona da se prebaci na teritoriju Slovenije i stavi pod komandu GŠ Slovenije. Tom prilikom je data maršruta kretanja Jevrejskog rapskog bataljona na oslobođenoj teritoriji;

b) da se na zahtev štaba rabske brigade izdvoji oko 40 bolničarki Jevrejki koje su završile bolničarski kurs u logoru na Rabu i uključe u sastav slovenačkih bataljona te brigade, jer im je nedostajao taj stručni kadar. One su sa slovenačkim bataljonima krenule za Sloveniju i najvećim delom ostale tamo do kraja rata;

c) da se s Jevrejskim rapskim bataljonom prebace na oslobođenu teritoriju lekari i farmaceuti, koji nisu bili uključeni u taj bataljon, i u Senju će ih dočekati predstavnik Sanitetskog odeljenja GŠ Hrvatske i rasporediti u jedinice i ustanove na teritoriji tog štaba.

Prema tome, u vreme boravka vojne delegacije Rabske brigade u Otočcu, GŠ Hrvatske nije bio doneo odluku o rasformiranju Jevrejskog bataljona, kako je navedeno u pomenutom članku Viktora Hajona. To se zaključuje i iz pismene izjave koju je dao David-Dača Kabiljo 1967. na traženje Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu. U toj izjavi, između ostalog stoji:

»Mi smo se u toku puta (misli se na pokret Rapskog bataljona od Raba ka oslobođenoj teritoriji — prim. J.R.) povezivali i to: u Plaškoj Dragi s komandantom korpusa (Ivan Rukavina — prim. J.R.) i komesarom Holjevcom, a u Otočcu sa članovima Vrhovnog štaba Sretenom Žujovićem i Milovanom Đilasom. Na tim sastancima dali smo predlog da se rasformira jevrejski bataljon i borci rasporede u jednu drugu diviziju iz sledećih razloga:

1. Naši borci nemaju iskustva iz partizanskih borbi i verovatno bi jevrejski bataljon imao više gubitaka nego što ima redovna partizanska jedinica;

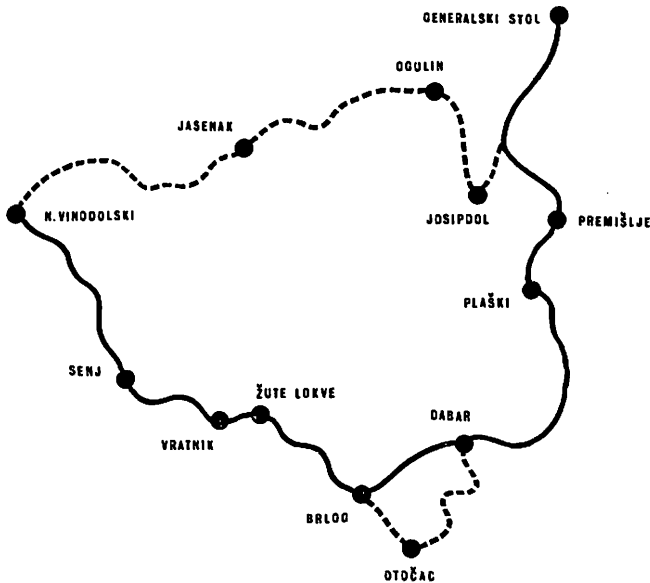
2. neprijateljska obaveštajna služba bi doznala za sastav i neiskusstvo jevrejskog bataljona u borbi, i verovatno bi sa većim snagama nastojala uništiti

glavninu te snage i na taj način imala za cilj uništiti jevrejski bataljon po svaku cenu.

Sa tim mišljenjem složili su se svi rukovodioci i tako je došlo do *pismenog naređenja* (podvukao J. R.) Glavnog štaba Hrvatske da krenemo za Generalski Stol u sastav VII divizije.⁷⁶

Iz prednje izjave se vidi da u vreme boravka vojne delegacije u GŠ Hrvatske u Otočcu nije bila doneta odluka o rasformiranju Jevrejskog rapskog bataljona i o uključivanju njegovih boraca u sastav 7. banijske divizije. Odluka je doneta 23. 9. 1943. kada se bataljon nalazio na odmoru u mestu Brlog, nedaleko od Otočca. Naime, dok se bataljon nalazio u tom mestu, štab bataljona je krenuo u Otočac, gde se nalazio GŠ Hrvatske i gde se sastao s pomenutim članovima Vrhovnog štaba. Na tom sastanku je doneta odluka da bataljon promeni dotadnji pravac kretanja, s tim da se uključi u sastav 7. banijske divizije.

U prilog izjavi Davida-Dače Kabilja, da je GŠ Hrvatske naknadno doneo rešenje o rasformiranju Jevrejskog rapskog bataljona i uključivanju njegovih boraca u sastav jedinica 7. banijske divizije, govori i sledeći podatak: po iskravanju u Novi Vinodolski, bataljon nije krenuo ka Generalskom Stolu, gde je bilo sedište 7. banijske divizije, već na jug — preko Senja ka Otočcu, gde je bilo sedište GŠ Hrvatske, a zatim je određen pravac maršrute prema severu do Generalskog Stola. Taj drugi pravac kretanja bio je preko 100 km duži, a što se vidi iz sledeće skice:

U pomenutom članku Viktora Hajona potkrala se još jedna greška. Naime, u njemu se navodi da je u vreme boravka vojne delegacije u Otočcu jedan

⁷⁶ Dokumentat br. 3675 u arhivi JIM.

slovenački bataljon Rabske brigade izvršio desant na otok Krk, kojom prilikom je razoružan talijanski garnizon. Prema njegovoj izjavi, u desantu je »učestvovalo 40 Jevrejki u sastavu sanitetske ekipe«. Prema podacima u pomenutom »Rabskom zborniku« desant nije izvršen na otok Krk, već na otok Cres, i to snagama jačine jedne čete. Prema tome, u četi nije moglo biti 40 bolničarki (toliki broj je predviđen za jednu brigadu). Prema pismenoj izjavi Flore Tolentino-Devčić, koja je učestvovala u desantu, u sastavu te slovenačke čete bilo je 5 do 6 bolničarki.⁷⁷ Slična greška potkrala se i u pomenutom članku Kamhi-Levinger, u kome se navodi da je desant izvršen na otok Lošinj i da su u desantu učestvovali i borci Jevrejskog rapskog bataljona. Prema izjavi Davida-Dače Kabilja, Jevrejski rapski bataljon nije vršio vojne akcije za sve vreme boravka vojne delegacije u Otočcu, već je s borcima vršen redovan egzercir, kao i vojno obezbeđenje logora.

Po povratku vojne delegacije na Rab pristupilo se užurbanim pripremama za prebacivanje bataljona na oslobođenu teritoriju prema direktivi GŠ Hrvatske. Od ljudstva koje nije bilo uključeno u sastav bataljona prikupljena je bolja odeća i obuća za borce bataljona. Bataljon je izašao iz sastava Rabske brigade 17. septembra 1943. i prebacio se brodom »Senj« u Novi Vinodolski, a dalje marševskim poretkom Senj — Vratnik — Brlog (58 km), gde je stigao 18. 9. uveče. U Brlogu su se borci odmarali do 23. 9. i tog dana krenuli za Klanac, gde su prenoćili. Sledećeg dana (24. 9) bataljon je preko Dabra stigao u Ličku Jasenicu, gde je prenoćio, a 25. 9. preko Plavče Drage produžio za Premišlje. Maršruta od Brloga do Premišlja iznosila je oko 70 km. U Premišlju bataljon se odmarao do 29. 9. pa je preko Točka stigao 2. 10. u s. Lipa (u neposrednoj blizini Generalskog Stola), prevalivši 35 km. Ukupno je bataljon prešao od N. Vinodolskog do Generalskog Stola oko 170 km za 16 dana.⁷⁸

Selo Lipa je bila krajnja tačka maršrute Jevrejskog rapskog bataljona prema pismenoj direktivi GŠ Hrvatske. Ono se nalazilo, kao što je pomenuto, u neposrednoj blizini Generalskog Stola, sedišta štaba 7. banijske divizije, tj. divizije u čiji sastav je trebalo da se uključe borci Jevrejskog rapskog bataljona. Do njihovog uključivanja, odnosno do rasformiranja bataljona došlo je 3. oktobra 1943. godine.

Pre rasformiranja bataljon je poslednji put postrojen pred komandantom (Pavle Jakšić) i političkim komesarom divizije (Đuro Kladarin). Komandant i komesar divizije obratili su se kraćim govorima postrojenim borcima i upoznali su ih s razvojem narodnooslobodilačke vojske i njenim dotadanjim uspesima. Sem toga, komandant divizije je naglasio da se u NOV ne priznaju činovi stečeni u bivšoj jugoslovenskoj vojsci i da će se činovi dodeljivati prema zaslugama stečenim u narodnooslobodilačkoj vojsci.

⁷⁷ Pismena izjava u arhivi JIM, dok. br. 3876.

⁷⁸ Podaci o maršruti Jevrejskog rapskog bataljona uzeti iz ličnog dnevnika Aleksandra Lebla, borca tog bataljona.

Bio je to kraj jedne partizanske jedinice u sastavu NOV koju su sačinjavali isključivo jevrejski borci.⁷⁹

Postoje izjave nekih bivših boraca Jevrejskog rapskog bataljona, da nije trebalo rasformirati bataljon i da je to izvršeno od GŠ Hrvatske bez konsultovanja rukovodstva bataljona. Međutim, iz podataka datih u pomenutoj pismenoj izjavi Davida-Dače Kabilja očito se vidi, da je do rasformiranja bataljona došlo na izričiti zahtev njegovog rukovodstva.

Prilikom rasformiranja Jevrejskog rapskog bataljona najveći broj boraca je raspoređen u jedinice 7. banijske divizije, a prema odluci GŠ Hrvatske. Naše je mišljenje da je takva odluka doneta iz sledećih razloga:

1. u vreme donošenja odluke o rasformiranju bataljona najbliže su bile jedinice 7. banijske divizije;

2. jedinice te divizije bile su desetkovane u toku 4. i 5. neprijateljske ofanzive u Bosni, pa je bilo potrebno izvršiti popunu novim borcima nakon njegovog povratka u Baniju;

3. ljudstvo jedinica te divizije bili su prekaljeni borci, iskusni u vođenju partizanskog načina ratovanja, pa su borci bivšeg Jevrejskog rapskog bataljona mogli u njihovoj sredini brzo steći potrebna borbena iskustva.

Jevrejski rapski bataljon pominje se i u Vojnoj enciklopediji pod nazivom »Jevrejski partizanski bataljon«. O njemu autor Ivan Antonovski doslovce navodi:

»Jevrejski partizanski bataljon formiran je na ostrvu Rabu 9. 9. 1943. od Jevreja koji su oslobođeni iz tamošnjeg italijanskog koncentracionog logora. Bataljon je imao oko 600 boraca. Ušao je u sastav Rabske brigade, kao njen 5. bataljon. U Novi Vinodol je prebačen 17. 9. kada je izdvojen iz Rabske brigade i upućen u Brlog, kao posadni bataljon. Krajem septembra prebačen je u Plaški odakle je upućen u sastav 7. banijske divizije. Istog meseca je rasformiran, a njegovi borci raspoređeni po jedinicama 7. divizije.«⁸⁰

Autor nije naveo izvor tih podataka, pa s obzirom na izvesne netačnosti zaključujemo da se nije koristio postojećim dokumentima, već izjavama nekih preživelih boraca. Osvrnućemo se na neke netačnosti:

1. Jevreji nisu bili »oslobođeni« iz koncentracionog logora na Rabu, već su se sami oslobodili razoružavši talijansku logorsku stražu;

2. bataljon nije imao 600 boraca, već oko 240;

3. bataljon se nije izdvojio iz sastava Rabske brigade u Novom Vinodolskom, već na Rabu;

4. bataljon nije bio upućen u Brlog kao posadni bataljon. Sve do njegovog rasformiranja bataljon nije dobio poseban zadatak, a što se može zaključiti i iz

⁷⁹ Pored Jevrejskog rapskog bataljona u sastavu NOV postojala je još jedna manja jedinica sastavljena isključivo od jevrejskih boraca: »Jevrejski vod« u sastavu crnogorskog bataljona 1. prekomorske brigade. Brigada je formirana oktobra 1943. u mestu Karbonari kod Barija od oslobođenih Interniraca iz raznih logora u Italiji nakon njene kapitulacije. Brigada se sastojala od 1 crnogorskog, 1 dalmatinskog i 2 slovenačka bataljona. U sastavu crnogorskog bataljona postojao je Jevrejski vod od 22 jevrejska omladinca (20 iz Jugoslavije i 2 iz Austrije). Početkom decembra 1943. brigada je prebačena na otok Korčulu, gde je vodila tri dana krvave borbe s nemačkim desantnim jedinicama. U tim borbama poginuo je veći broj boraca, među kojima i najveći broj boraca iz Jevrejskog voda. Januara 1944. brigada je prebačena na Jadransku obalu, a zatim produžila za Drvar, gde je po naređenju VS rasformirana. Sedam preživelih boraca Jevrejskog voda raspoređeno je u jedinice 1. proletarske divizije. (Usmena izjava Saše Demajo, Beograd).

⁸⁰ *Vojna enciklopedija*, tom 4, str. 191, Beograd 1984.

pomenute pismene izjave Davida-Dače Kabilja: »Na putu nismo imali nikakvih specijalnih zadataka, nego smo u toku marša vršili sigurnosnu službu sa izviđačkim jedinicama kako predviđa ratna služba u kretanju i kantonmanu;«

5. bataljon nije rasformiran krajem septembra, već 3. oktobra 1943.

Prilikom rasformiranja Jevrejskog rapskog bataljona, od ukupno 244 boraca raspoređeno je 197 u jedinice 7. banijske divizije, a 47 u neke druge jedinice i ustanove na teritoriji GŠ Hrvatske. Borci koji su ušli u sastav 7. banijske divizije bili su raspoređeni na sledeće dužnosti: 162 na boračke, 20 na bolničarske i 15 na razne dužnosti u prištapskim jedinicama i ustanovama. Od navedenih 197 boraca, u sastavu 7. banijske divizije poginuli su do kraja rata 36, odnosno 18,9%. U vreme pogibije 27 su bili na boračkim, 2 na bolničarskim dužnostima, 3 na dužnosti političkih komesara čete, 2 na dužnosti političkih komesara bataljona i 2 na dužnostima u prištapskim jedinicama i ustanovama.

Moramo naglasiti da se procenat poginulih (18,4%) odnosi na period rata u trajanju od 20 meseci. Taj procenat negira izjave nekih preživelih boraca tog bataljona da je došlo u jedinicama 7. banijske divizije »do masovne pogibije boraca bivšeg Jevrejskog rapskog bataljona, jer su bili raspoređeni u prve borbene redove bez prethodne vojne obuke«. Činjenica je da pod uslovima partizanskog načina ratovanja ne postoje »prvi i drugi borbeni redovi«, a sem toga ni mogućnosti za izvođenje vojne obuke pre uključivanja u borbene akcije. Novi borci sticali su potrebna borbena iskustva u toku same borbe, pored starijih, iskusnijih boraca.

Procenat poginulih u periodu oktobar 1943 — januar 1944. iznosio je 8,7%; u 1944 — 8,2%; i januar—maj 1945. 1,5%. Bez sumnje je procenat poginulih u 1943. bio relativno dosta velik, a uslovljen je nedovoljnim iskustvom u partizanskom načinu ratovanja, ali i neprekidnim borbama koje je nametnuo neprijatelj posle kapitulacije Italije. Naime, nemačke jedinice nastojale su da što pre stignu do jadranske obale, a put ih je vodio preko teritorije koju su zaposlele jedinice 7. banijske divizije. U toku tih borbi došlo je do velikog procenta gubitaka i kod ostalih boraca iz sastava te divizije.

Pomenuli smo da je prilikom rasformiranja Jevrejskog rapskog bataljona 197 boraca raspoređeno u jedinice 7. banijske divizije, a 47 u razne druge jedinice i ustanove na teritoriji GŠ Hrvatske. Iako je od navedenih 47 boraca samo 23 raspoređeno u sastav operativnih jedinica, procenat poginulih je iznosio do kraja rata 17,0% Procenat gubitaka je bio gotovo isti kao i u jedinicama 7. banijske divizije, pa se na osnovu toga može zaključiti da su izjave o »masovnoj pogibiji« boraca bivšeg Jevrejskog rapskog bataljona u jedinicama 7. banijske divizije, date bez prethodne analize stvarnih gubitaka.

Prilagođavanje novopridošlih boraca Jevrejskog rapskog bataljona u novoj sredini, sredini starih i prekaljenih boraca 7. banijske divizije, nije išlo tako lako i brzo. Stari borci su gledali na novopridošle borce s izvesnim nepoverenjem, a što je bio slučaj i u drugim jedinicama NOV. Međusobno prilagođavanje starih i novih boraca bilo je otežano i zbog toga što su borci jedinica 7. banijske divizije bili najvećim delom sa sela, a borci Jevrejskog rapskog bataljona iz grada, pa je tradicionalni antagonizam između sela i grada došao i u ovom slu-

čaju do izražaja. Međutim, činjenica je da se izvestan broj novopridošlih boraca teže prilagođavao novoj sredini i nije mogao da shvati mentalitet ljudstva te sredine, izvesne njihove postupke, koje su, bez dovoljnog razmišljanja i objektivne ocene, tumačili kao izraz netrpeljivosti prema njima kao Jevrejima. U prilog takvom zaključku govori i pismena izjava Ele Samakovlije, koja je bila borac u Jevrejskom rapskom bataljonu, a po njegovom rasformiranju radila u tehničarima Štaba 7. banijske divizije: »...I s druge strane, nije kod svih boraca Rapskog bataljona postojala tolika doza razumijevanja za neke pojave, kako bi ličnim primjerom i samopožrtvovanjem dokazali da su kadri da se uzdignu iznad tih sitnih ljudskih slabosti. Oni borci koji su sve to shvatili i svojim postupcima minirali nepovjerenje koje im je u prvo vrijeme ukazano, uspjeli su se u potpunosti uklopiti u život jedinice u kojoj su se nalazili...« I dalje: »Poznato mi je da su bili vrlo cenjeni među starim borcima Čučo Albahari, Lea Abinun-Salberger, Gina Papo, Vlatka Vajs, Darko Fuks, Binko Levi i niz drugih čijih se imena ne sjećam, koji su u svojoj sredini isticani kao primjer.⁸¹

Činjenica je da je to nepovjerenje prema novopridošlim borcima iščezlo, kada su se stari borci uverili da se i borci bivšeg Jevrejskog rapskog bataljona žele iskreno i bespoštedno da bore protiv zajedničkog neprijatelja.

Znatno broje boraca bivšeg Jevrejskog rapskog bataljona stekao je za kratko vreme puno poverenje rukovodećeg kadra 7. banijske divizije svojim radom i borbenaštvom, a dokaz je njihovo postavljenje na razne vojne, političke i druge rukovodeće dužnosti: 2 su postavljena na dužnost političkog komesara bataljona, 8 na dužnost političkog komesara čete, 4 na dužnost komandira čete i 12 na razne druge oficirske dužnosti (sanitetske, inter-dantske, inženjerijske, itd.).

Iako je Jevrejski rapski bataljon, iz objektivnih razloga, postojao kao samostalna jedinica kratko vreme, ipak je odigrao značajnu vojnu i političku ulogu.

Njegova vojna uloga se ogledala u jačanju borbene moći jedinica 7. banijske divizije, kao i nekih drugih jedinica uključivanjem njegovih boraca u te jedinice. Oni su stupili u jedinice NOV već naoružani oružjem koje su sami oteli od talijanskih vojnika na Rabu. Posebno treba naglasiti da je prilikom većeg broja sanitetskog kadra raznog stručnog profila u te jedinice znatno ojačana i sanitetska služba.

Od posebnog značaja je bila i politička uloga tog bataljona još u vreme njegovog formiranja i boravka na Rabu, jer je uticao na aktiviranje ostalih logoraša na Rabu i njihovo uključivanje u narodnooslobodilačku borbu. Jevrejski rapski bataljon je bio putokaz najvećem broju bivših logoraša gde im je mesto — u redovima narodnooslobodilačke vojske.

b) Bolničarke u sastavu slovenačkih bataljona Rabske brigade

U nizu mera koje je preduzela partijska organizacija u logoru u vezi s pripremama za uključivanje logoraša u narodnooslobodilački rat spada i osposobljavanje omladinki i omladinaca za bolničarske dužnosti u sastavu NOV i njene

⁸¹ Pismeni Izveštaj ing. Ele Samakovlije od 28. 6. u JIM, dok. br. 3707.

pozadine. Osposobljavanje je vršeno putem kurseva koje su organizovali lekari-Jevreji internirani u tom logoru, među kojima se naročito isticala dr Irma (Mici) Špicer-Šinko. Kroz kurseve je prošlo oko 60 omladinki i omladinaca, koji su bili, najvećim delom, članovi SKOJ-a. Neposredno po formiranju Rapskog bataljona u njegov sastav je bilo uključeno 23 bolničarki i bolničara, dok su ostali raspoređeni u 4 slovenačka bataljona Rabske brigade, kao i u neke druge jedinice i ustanove na teritoriji GŠ Hrvatske.

Do uključivanja bolničarki u slovenačke bataljone Rabske brigade došlo je na zahtev Štaba brigade s obzirom na to što te jedinice nisu raspolagale tim stručnim kadrom. Iako se radilo o odlasku u novu, nepoznatu sredinu, bolničarke su svesrdno pristale da podu sa slovenačkim bataljonima, jer su bile svesne da im je mesto tamo gde potrebe NOV zahtevaju.

O broju bolničarki koje su otišle za Sloveniju sa slovenačkim bataljonima Rabske brigade postoje različiti podaci zasnovani isključivo na sećanjima. U pomenutoj pismenoj izjavi Davida-Dače Kabilja se navodi da je otišlo sa Slovencima oko 20 bolničarki. Franc Drenovac, jedan od boraca Rabske brigade, navodi da je za Sloveniju otišlo oko 40 bolničarki.⁸² U pismenoj izjavi Flore Tolentino-Devčić, koja je bila u toj grupi bolničarki, stoji da je za Sloveniju otišlo oko 17 bolničarki,⁸³ dok prema izjavi Anice Romano-Dračice i Erne Koen-Knežević, koje su takođe bile u toj grupi, za Sloveniju je otišlo oko 20 bolničarki.⁸⁴

Prema rezultatima do kojih smo došli ispitivanjem većeg broja bolničarki, kao i bivših logoraša, mišljenja smo da su najrealniji podaci o broju bolničarki dati u pismenoj izjavi Edite Lederer-Košir. U toj izjavi doslovce stoji: »Sjećam se dana kada je u Mašunama rasformirana Rabska brigada i u stroju smo ostale samo mi djevojke i bilo nas je 28.«⁸⁵ Postoje izvesne razlike između broja bolničarki do kojeg smo došli našim istraživanjima i broja koji navodi Edita Lederer. Prema našim podacima, sa slovenačkim bataljonima je otišlo 35 bolničarki, ali u vreme rasformiranja Rabske brigade stvarno je bilo 28 bolničarki. Do navedenog brojčanog neslaganja došlo je iz sledećih razloga: s Raba prebačeno je brodom na obalu 35 bolničarki, a zatim kamionom za Sloveniju. Međutim, kod mesta Klane došlo je do izvrtnja kamiona kojom prilikom je povređeno 7 bolničarki, koje su prebačene u Kraljevicu na lečenje. Ostale bolničarke, tj. njih 28 produžile su put za Sloveniju. Po ozdravljenju i 7 navedenih bolničarki su se uputile za Sloveniju.

Spisak tih bolničarki, kao i imena lica koja su dala podatke o njima nalaze se u Prilogu 2.

Navedene bolničarke ostale su u sastavu slovenačkih bataljona Rabske brigade do njenog rasformiranja, koje je usledilo 2. oktobra 1943. u mestu Mašune. Do rasformiranja je došlo po odluci GŠ Slovenije s obzirom na to što najveći broj boraca te brigade nije bio sposoban za napore kojima su borci partizanskih jedinica izloženi, jer su bili iscrpljeni i iznureni usled vrlo teških uslova života u logoru na Rabu. Po rasformiranju Rabske brigade bolničarke

⁸² Usmena izjava Franca Drenovca od 14. 4. 1967. koju je zapisao Aleksandar Lebi, u ličnoj arhivi A.L.

⁸³ U Arhivi JIM, dok. 3776.

⁸⁴ Usmena izjava date 1971. autoru ovog rada.

⁸⁵ Pismena izjava od 16. 7. 1971. u ličnoj arhivi J.R.

su bile raspoređene u sledeće slovenačke brigade: Šercerjevu, Tomšičevu, Gubčevu, Cankarjevu i Ljubljansku. Neke od tih bolničarki bile su upućene marta 1944. na viši sanitetski kurs u Črnomelj i po završenom kursu raspoređene za referente sanitetskih bataljona.

U toku rata od navedenih 35 bolničarki 3 su poginule, a 1 je stradala nesrećnim slučajem. Smatramo da je potrebno posebno istaći kako je došlo do pogibije jedne od tih bolničarki — Teje Lederer. U vreme pogibije bila je referent saniteta 2. bataljona Ljubljanske brigade. Juna 1944. neprijatelj je preduzeo veliku ofanzivu protiv slovenačkih partizanskih jedinica, pa je Štab ljubljanske brigade doneo odluku da se Tea uputi u pozadinu, jer povreda na nozi koju je zadobila prilikom izvrtnja kamiona kod Klane nije bila još zarasla. Međutim, Tea se nije htela odvojiti od svoje jedinice. U toku 15. juna 1944. njena brigada vodila je ogorčene borbe s neprijateljem, u kojoj je poginuo referent saniteta 1. bataljona brigade. Budući da je u previjalištu tog bataljona bio veliki broj ranjenih partizana kojima je trebalo ukazati odgovarajuću lekarsku pomoć, to se Tea, ne pitajući svoj štab, uputila do previjališta 1. bataljona, koje se nalazilo u s. Dolže. U toku previjanja javljeno joj je da se približavaju belogardejci. Međutim, Tea je uspela da svim ranjenicima ukaže pomoć i da ih evakuše, ali nije stigla da pobegne. Belogardejci su je zarobili i ubili.⁸⁶

Požrtvovani rad i ostalih bolničarki Jevrejki u sastavu slovenačkih jedinica posebno je bio naglašen u govorima nekih rukovodilaca koji su održani 8. septembra 1968. na Rabu prilikom proslave 25-godišnjice oslobođenja logora.

c) Lekari i farmaceuti raspoređeni od strane

GŠ Hrvatske u jedinice narodnooslobodilačke vojske

Medu interniranim Jevrejima u logoru na Rabu bilo je i 25 lekara, kao i 18 farmaceuta. Jedan lekar je umro u logoru pre njegovog oslobođenja, a 2 lekara koji su bili stari preko 70 godina, ostali su na Rabu i posle njegovog oslobođenja, pa su marta 1944. uhvaćeni od Nemaca, odvedeni u Aušvic i ubijeni.

Prilikom formiranja Jevrejskog rapskog bataljona u njegov sastav su bila uključena 4 lekara i 3 farmaceuta, koji su po njegovom rasformiranju raspoređeni u razne druge jedinice i ustanove.

Pomenuli smo da talijanska logorska uprava nije dozvolila interniranim lekarima Jevrejima da leče obolele logoraše i da je bila oduzela apoteku koju su doneli logoraši internirani u Kraljevici. Međutim, lekari u logoru na Rabu nisu sedeli skrštenih ruku. Organizovali su više ilegalnih kurseva za osposobljavanje bolničarki i bolničara, koji su po oslobođenju logora stupili u sanitet NOV.

Potrebe u lekarima i farmaceutima u NOV bile su vrlo velike, pa je stoga razumljivo što je GŠ Hrvatske zatražio od vojne delegacije prilikom njenog boravka u Otočcu da s Jevrejskim rapskim bataljonom krenu na oslobođenu teritoriju i svi lekari i farmaceuti s Raba. Radilo se o 18 lekara i 15 farmaceuta (bez onih koji su uključeni u sastav Rapskog bataljona). Ta grupa lekara i farmaceuta

⁸⁶ J. Romano, *Jedna od mnogih — Tea Lederer bolničarka u slovenačkim jedinicama*, Jevrejski pregled 1—2, 1972.

krenula je s Raba 17. septembra 1943. prebacivši se brodom do Novog Vinodola, a zatim peške do Senja, gde ju je dočekaao predstavnik Sanitetskog odeljenja GŠ Hrvatske i rasporedio u razne jedinice i ustanove na teritoriji tog Štaba. Starije osobe raspoređene su u pozadinske sanitetske ustanove, a mlade u sastav NOV. Broj lekara i farmaceuta po godinama starosti i polu vidi se iz sledećeg pregleda:

	20—30 g.		30—40 g.		40—50 g.		50—60 g.		preko 60 g.		Svega
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	
lekari			7		7	1	2		1		18
farmaceuti	1		4	2	4		3	1			15

Uključivanjem te grupe stručnjaka bio je u znatnoj meri ublažen problem nedostatka tog kadra u sanitetu na teritoriji GŠ Hrvatske.

Od navedenih stručnjaka poginula su u toku rata 2 farmaceuta, a 1 lekar je umro.

Spisak tih lekara i farmaceuta nalazi se u Prilogu 3.

*

U prvoj grupi koja je stupila u redove NOV još na Rabu, neposredno po oslobođenju logora, bilo je 312 drugova i drugarica, i to: u sastavu Jevrejskog rapskog bataljona 244, u sastavu slovenačkih bataljona Rabske brigade 35, u grupi lekara i farmaceuta 33. Od navedenih 312, u toku rata je poginulo 51 lice, jedno lice je umrlo, dok je 1 stradalo nesrećnim slučajem. Prema tome, ukupni gubici iznose 53 lica, odnosno 17,1%.

Naše je mišljenje da bi trebalo preživelim borcima iz te grupe priznati borački staž od jula 1943. godine, tj. od vremena kada su se aktivno uključili u NOP (u sastavu Omladinske čete, na bolničarskim kursevima i dr.).

2. Borci koji su se dobrovoljno uključili u sastav NOV na oslobođenoj teritoriji

Evakuacija bivših logoraša na oslobođenu teritoriju

Novonastala situacija po oslobođenju logora zahtevala je hitno rešenje velikog broja problema. Oslobođenje logora nije za bivše logoraše značilo i kraj rata, odnosno konačnu slobodu. U oslobođenom logoru bile su odmah preduzete sledeće mere: obezbeđenje logora vlastitom stražom, organizacija ishrane i zdravstvene službe, izdavanje informativnog biltena u cilju obaveštavanja bivših logoraša o važnijim događajima i naređenjima, itd.

Međutim, poseban problem je predstavljalo pitanje da li je potrebno izvršiti evakuaciju bivših logoraša na oslobođenu teritoriju i kako to sprovesti. Stoga je rukovodstvo logora odlučilo da se uputi posebna delegacija u Otočac, gde su se u to vreme nalazili GŠ Hrvatske i Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), radi dobijanja potrebnih instrukcija. Kao delegati upućeni su dr Gustav Jungvirt i ing. Andrija Mate. O njihovom putu i sastancima u Otočcu s odgovornim rukovodiocima postoji u arhivi Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu pismeni izveštaj, koji je dostavio ing. Mate muzeju 15. marta 1968. Iznećemo neke izvode iz tog izveštaja:

„...Da posle pada fašizma ne bi došlo do panike u logoru, javio sam se (7. i 8. septembra 1943) Komandi mesta u Rabu. Drugog dana tu sam našao potpukovnika Fridriha iz Otočca. Dogovorili smo se, da ga što pre posetim u Otočcu i da će me povezati s pukovnikom Englom u GŠH, a ja da mu izložim stanje »logoraša« radi njihove evakuacije na oslobođenu teritoriju. Sada pokojni dr Gustav Jungvirt i ja prebacili smo se sa Raba noću u Jablanac, pa preko veze u Senj i Otočac. Odmah sam otišao do potpukovnika Fridriha, a dr Jungvirt je našao vezu u ZAVNOH-u. Potpukovnik Fridrih je zamolio pukovnika Engela (Ilija Engl — narodni heroj — prim. J.R.) da me primi još iste večeri. Njemu sam izložio situaciju i zamolio za pomoć kako bismo spasili starije ljude i decu. Drug Gošnjak je saslušao Engla i doneo odluku da se izvrši evakuacija na oslobođenu teritoriju Like, Korduna i Banije.«⁸⁷

S obzirom na to, da je ing. Mate napisao taj izveštaj 25 godina nakon oslobođenja logora razumljivo je što mu se potkrala greška u pogledu datuma sastanka u Komandi mesta na Rabu. Taj sastanak nije mogao biti održan 7. i 8. septembra 1943, jer partizanska Komanda mesta nije mogla biti u to vreme formirana, budući da su Talijani još bili na Rabu. Iz izveštaja Franca Potočnika se vidi da je taj sastanak održan 11. septembra 1943.⁸⁸

Međutim, za nas je izveštaj ing. Matea značajan po tome što se iz njega jasno vidi da ne stoji navod Viktora Hajona, da je GŠ Hrvatske doneo odluku o evakuaciji logoraša još u vreme boravka pomenute vojne delegacije.

Na sastanku sa civilnom delegacijom drug Gošnjak je izjavio da raspoložive partizanske snage neće moći da spreče eventualni desant nemačkih snaga na Rab, pa je predložio da se izvrši evakuacija bivših logoraša na oslobođenu teritoriju Like, Korduna i Banije. GŠ Hrvatske stavio je na raspolaganje potreban broj brodova-trabakula za prebacivanje logoraša na jadransku obalu, kao i kamione za dalju evakuaciju na oslobođenu teritoriju. Odluka GŠ Hrvatske o potrebi evakuacije bivših logoraša pokazala se ubrzo kao ispravna, jer su marta 1944. g. Nemci izvršili desant na otok Rab.

U cilju pravilnog sprovođenja evakuacije bivših logoraša formiran je Odbor za evakuaciju sledećeg sastava: prof. Bruno Prister, dr Leo Singer, Valika Singer, dr Aleksandar Goldštajn, Franjo Špicer (Ervin Šinko), dr Irma Špicer-Šinko, Viktor Hajon, Mirko Levinger i ing. Pavle Ungar.⁸⁹ Posle izvršenog anketiranja bivših logoraša, Odbor za evakuaciju svrstao ih je u tri grupe. U prvu grupu

⁸⁷ Izveštaj u arhivi JIM, dok. broj 3705.

⁸⁸ Fr. Potočnik, *Kako su se oslobodili Internirca*, Otpor u žicama, 1, Beograd 1969.

⁸⁹ Pismena izjava prof. Bruna Pristera, u ličnoj arhivi J.R.

svrstani su oni koji su izjavili da žele da budu odmah evakuisani; u drugu grupu svrstani su oni koji nisu mogli biti odmah evakuisani zbog bolesti i sl. kao i lica koja su trebala da ostanu na Rabu zbog određenih zadataka, s tim da ta grupa bude naknadno evakuisana; u treću grupu svrstana su lica koja su izjavila da ne žele da budu evakuisana i da će ostati na Rabu. Lica iz te grupe su bila najvećim delom starije i teže bolesne osobe s manjim brojem pratilaca.

Evakuacija prve grupe, a ona je bila i najbrojnija, izvršena je u drugoj polovini septembra, kao i početkom oktobra 1943. Evakuacija je sprovedena trabakulama do Jablanca, a dalje kamionima na teritoriju Like, Korduna i Banije prema planu koji je izradio ZAVNOH. Evakuacija je sprovedena po grupama od po 60 do 120 lica, i svaka grupa je imala svog rukovodioca i njegovog zamenika. Iz te prve grupe izdvojio se manji broj Jevreja u Senju i samovoljno produžio za Crikvenicu. Međutim, njih su pohvatali Nemci početkom 1944. i odveli u Aušvic, gde su stradali.

Evakuacija druge grupe sprovedena je sredinom oktobra 1943. na isti način kao i prve grupe. Pre evakuacije druge grupe, 211 lica su napustila Rab i prebacila se u Italiju. Neki od njih su kasnije uspeali da se prebace u Švajcarsku, neki za Bari, a manji broj je pohvatan od Nemaca, odveden u Aušvic i ubijen.

Početkom 1944. u Bariju je bilo koncentrisano oko 3000 Jevreja iz Jugoslavije. Među njima su se nalazili Jevreji koji su se u jesen 1943. prebacili iz Splita i Korčule (oko 500), kao i oni koji su uspeali prebeći iz Jugoslavije 1941. u Italiju, gde su bili konfinirani po raznim logorima.⁹⁰ Izvestan broj Jevreja stupio je 1944. u Italiju u sastav NOV; oni su s prekomorskim brigadama prebačeni u Jugoslaviju, ili bili raspoređeni u razne partizanske ustanove koje su formirane u Bariju i okolini.

Posle evakuacije ove druge grupe, na Rabu su ostali samo oni koji su izjavili da ne žele da budu evakuisani. Postoje različiti podaci o broju lica koja su ostala na Rabu i kreću se od 200 do 300. Marko Šprung, koji je vodio neko vreme administraciju u bolnicama na Rabu posle kapitulacije Italije, navodi da je na Rabu ostalo oko 200 do 300 lica. Neki izjavljuju da ih je bilo znatno manje. Mi smo uspeali utvrditi imena 204 lica koja su ostala na Rabu i na osnovu sledeća dva podatka zaključujemo da ih nije bilo mnogo više:

u pomenutom dokumentu na nemačkom jeziku, u kojem je naveden broj logoraša na Rabu, navodi se i sledeći podatak: »Ein Teil der Juden (etwa 200) bleiben im Lager zurück«.⁹¹

u izjavi Edite Armut, koja je jedina preživela iz grupe odvedene s Raba u Aušvic, stoji: »22. III 1944. došli su na otok organi Gestapoa i sve Židove pohvatali i odveli brodom. Otpremili su nas u Rijeku, gde su nas iskrkali i smestili u jednu kasarnu. Zatim smo bili ukrcani u kamione i odvedeni u Trst u tamošnju tamnicu... U zatvoru u Trstu ostali smo 6 dana. 28. III skupilo se u tom zatvoru iz raznih krajeva, a poglavito iz pokrajine Istre, ukupno 330

⁹⁰ U plamenom izveštaju »Izbeglička općina u Barlu«, od M. Altarasa, navodi se da je bilo koncentrisano oko 3000 Jevreja iz Jugoslavije, od kojih je 500 prebeglo septembra 1943. iz Splita, Korčule i Vele Luke po kapitulaciji Italije. Ostali su došli iz raznih logora u Italiji. Ti logori su se nalazili u provincijama Asti, Bergamo, Como, Modena, Parma, Piacenza, Sondrino, Varese, Vercelli, Cosenza, Firenze i Perugia, dok. broj 3683, u arhivi JIM u Beogradu.

⁹¹ U arhivi JIM, dok. br. 24-4-2/7

Židova, pa smo svi zajedno u jednom transportu utovareni u teretne vagona i otpremljeni u Aušvic. Prilikom transporta od Trsta do Aušvica, koji je trajao 5 dana i 6 noći (bez hrane i vode), umrlo je 25, a 12 lica je poludelo.⁹²

Iz prednje izjave se vidi, da je bilo prebačeno iz Trsta u Aušvic ukupno 330 lica, pa zaključujemo da u toj grupi nije moglo biti samo s Raba oko 300 lica.

Uključivanje bivših logoraša u NOV na oslobođenoj teritoriji

Početkom jula 1943. bilo je internirano u logoru na Rabu (prema podacima koje smo uspjeli prikupiti) 3577 lica. Od tog broja u logoru do oslobođenja je umrlo 11, u redove NOV na Rabu je stupilo 312, 211 je samoinicijativno s Raba otišlo u Italiju, a 204 su ostala na Rabu jer nisu želela da budu evakuisana na oslobođenu teritoriju. Prema tome, s Raba je evakuisano u toku septembra i oktobra 1943. na oslobođenu teritoriju Like, Korduna i Banije 2839 lica. U sledećem pregledu prikazaćemo broj evakuisanih lica po godinama starosti i polu:

do 15 g.	15—20.		20—30.		30—40.		40—50.		50—60.		preko 60.		Svega
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	
492	58	106	131	238	168	358	275	334	237	231	109	102	2839

Od 2839 lica evakuisanih na oslobođenu teritoriju stupilo je u NOV u drugoj polovini septembra i prvoj polovini oktobra 1943. godine 376 od kojih 203 muškaraca i 173 žena. Od ravedenih 376 boraca raspoređeno je u jedinice 7. banijske divizije 109, a 267 u jedinice 6. ličke i 8. kordunaške divizije, kao i u neke pozadinske jedinice.

Po godinama starosti bilo je:

muškaraca: od 15—20 g. 29; 20—30 g. 85; 30—40 g. 56; 40—50 g. 22; 50—60 g. 12;

žena: od 15—20 g. 21; 20—30 g. 83; 30—40 g. 40; 40—50 g. 22; 50—60 g. 7.

U odnosu na profesije do rata bilo je:

domaćica	92	pravnik	6
učenika	73	medic. sestara	3
službenika	59	dentista	2
zanatlija	47	učitelja	2
studenta	32	veterinara	2
trgovaca	23	profesora	2
trgov. pomoćnika	15	industrijalaca	1
inženjera	8	lekara	1
tehničara	7	farmaceuta	1

⁹² *Zločini fašističkog okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja Jugoslavije*, Beograd 1957, str. 132.

Od navedenih 376 učesnika u NOV bilo je raspoređeno na boračke dužnosti 136, bolničarske 98, i 142 na razne dužnosti u prištapskim jedinicama i ustanovama. Napominjemo da je to bio raspored do kraja 1943. godine, jer do kraja rata mnogi od njih su premešteni na razne druge dužnosti.

Pomenuli smo da je od navedenih 376 boraca 109 uključeno u sastav jedinica 7. banijske divizije. Prema tome, u tim jedinicama je bilo bivših logoraša s Raba 306 (uključivši i borce bivšeg Jevrejskog rapskog bataljona). Od 109 novopridošlih boraca poginulo je 10 do kraja rata, dok je 36 boraca poginulo iz sastava pomenutog bataljona. Ukupni gubici boraca u toj diviziji iznosili su 46, odnosno 15,4%.

Preostalih 267 boraca iz te grupe bili su raspoređeni u razne druge jedinice i ustanove na teritoriji GŠ Hrvatske. Od njih je 27 poginulo, 2 umrlo, a 1 strada nesrećnim slučajem. Prema tome, ukupni gubici iznose 30 lica, odnosno 11,2%.

3. Borci mobilisani u NOV

S Raba je bilo evakuisano na teritoriju Like, Korduna i Banije 2839 lica, od kojih je dobrovoljno stupilo u sastav NOV 348, a 612 se uključilo u NOP (narodnooslobodilački pokret). O uključenim licima u NOP biće kasnije detaljnije govora. Prema tome, van sastava NOV i NOP bilo je na oslobođenoj teritoriji još oko 1700 lica. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) je smatralo da među neuključenim jevrejskim izbeglicama postoji veći broj mladih muškaraca, koje bi trebalo mobilisati. Iz tih razloga izdalo je 13. 11. 1943. naređenje pod brojem 1541. U naređenju je stajalo: »Svi muškarci do 35 godina treba da se podvrgnu liječničkom pregledu te da budu mobilizirani u Narodnooslobodilačku vojsku, ukoliko se pokažu sposobnim za vojničku službu.«⁹³ Međutim, vojnolekarska komisija koja je izvršila pregled muškaraca našla je da su samo 3 sposobna za vojsku, dok je 50 oglasila sposobnim za rad u pozadini (NOP), među kojima su 30 bili stariji od 40 godina.⁹⁴ Od trojice, koji su oglašeni sposobnim za NOV, dvoje su bili po profesiji službenici, a jedan trgovac.

Prema tome, od bivših logoraša s Raba bilo je u sastavu NOV 688 lica koja su stupila dobrovoljno i 3 koja su mobilisana. Ukupno 691 lice.

Iako je među bivšim logorašima bilo preko 350 žena u starosti od 30 do 40 godina, ipak je relativno mali broj bio uključen u sastav NOV. Međutim, razlog je bio objektivne prirode: u najvećem broju slučajeva one su imale sitnu decu. No, i pored toga, one su se u velikom procentu uključile u NOP.

Od oko 3151 bivših logoraša, koliko ih je bilo po odbitku 11 koji su umrli u logoru, 204 koji su ostali na Rabu, kao i 211 koji su otišli za Italiju, u NOV je učestvovalo 691, odnosno 21,9%. Međutim, to nije realan procenat učesnika u NOV, jer su pri proračunu obuhvaćena i deca do 15 godina starosti, kao i lica starija od 50 godina, koja nisu sposobna za NOV. Njih je bilo oko 1200. Po od-

⁹³ U arhivi JIM, dok. br. 3709.

⁹⁴ Fotokopija u arhivi JIM, dok. br. 3889.

hitku tog broja, procenat uključenih u NOV iznosi oko 35,4%. To je, zaista, vrlo visok procenat.

Od 691 učesnika u NOV poginulo je u toku rata 86, od kojih 67 u sastavu operativnih jedinica, a 19 u sastavu pozadinskih jedinica i ustanova. Procenat poginulih iznosi oko 12,4%. Sem toga, u toku rata tri lica su umrla, a dva su stradala nesrećnim slučajem. Prema tome, ukupni gubici iznose 91 lice ili oko 13,4%. Lica koja su poginula bila su u vreme pogibije na sledećim dužnostima: boračkim 55, bolničarskim 13, apotekarskim 4, komesara čete 3, komesara bataljona 2, komandira čete 1, intendanta 1, veterinara 1, 6 na raznim dužnostima u sastavu pozadinskih jedinica i ustanova.

Od 691 učesnika u NOV, 2 su bili komesari bataljona, 13 komesari četa, 9 komandiri četa, 2 delegati voda, a 40 na raznim drugim rukovodećim položajima. Veliki broj boraca odlikovan je ratnim vojnim odlikovanjima. (Vidi prilog 4).

II Uključivanje u sastav narodnooslobodilačkog pokreta (NOP)

Operativne jedinice i pozadina predstavljaju u uslovima partizanskog ratovanja jedinstven front. Uspех operativnih jedinica na frontu tesno je povezan sa stanjem u njihovoj pozadini, na oslobođenim teritorijama, koje predstavljaju ekonomski i vojni potencijal partizanskih jedinica. Stoga je i razumljivo što je neprijatelj, od prvog dana rata, usmerio svoja borbena dejstva velikim delom na našu partizansku pozadinu, dejstvujući sa zemlje i vazduha. To je i razlog velikom broju gubitaka u ljudstvu koje je bilo uključeno u rad u pozadini, u NOP. Smatrali smo za potrebno dati prednje objašnjenje radi sagledavanja uzroka velikom broju gubitaka bivših logoraša na oslobođenoj teritoriji koji su bili uključeni u NOP.

Proces masovnog uključivanja u sastav NOP otpočeo je još u vreme njihovog boravka u logoru na Rabu, kao i u prethodnim logorima. To se ogleda u aktivnom delovanju unutar raznih organizacija, koje su bile ilegalno formirane u logorima (NOF, NO odbori, AFŽ, i dr.).

Po uključivanju 691 logoraša u sastav NOV na oslobođenim teritorijama Like, Korduna i Banije je ostalo 2460 lica. Od tog broja u sastav narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) uključilo se 648 lica, po je van sastava NOR ostalo 1812 lica. Broj uključenih u NOP po godinama starosti i polu vidi se iz sledećeg pregleda:

	do 15 g.		15—20 g.		20—30 g.		30—40 g.		40—50 g.		50—60 g.		preko 60 g.		Svega
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž			
uključeno u NOP	20	15	26	18	77	73	114	104	67	72	36	12	4	648	
nije bilo u NOR	472	15	46	30	82	36	204	149	244	153	187	97	98	1812	

Iz pregleda se vidi da je od ukupno 2460 bivših logoraša u NOP bilo uključeno 648, odnosno 25,2%. Međutim, ako odbijemo decu, kao i osobe starije od 60 godina, tj. oko 700 lica, tada procenat uključenih u NOP. iznosi oko 36,0%.

Od 648 lica uključenih u NOP, 33 su stradala u toku rata: neki su stradali od neprijateljskog vazdušnog napada, a neki su bili zarobljeni prilikom iznenadnog neprijateljskog prodora na oslobođenu teritoriju i odmah ubijeni, ili odvedeni u logore, gde su stradali. Sem toga, 12 lica su umrla na oslobođenoj teritoriji. Prema tome, ukupni gubici iznose 45 lica, odnosno 6,9%.

U odnosu na profesije uključenih lica u NOP bilo je:

domaćica	189	trg. pomoćnika	7
službenika	99	studenata	6
trgovaca	97	industrijalaca	5
učenika	96	veterinara	5
zanatlija	65	bankara	5
pravnika	19	tehničara	4
profesora	17	glumaca	2
inženjera	15	književnika	1
učitelja	15	med. sestara	1

Nije bilo sektora u pozadini u kojem nisu bili angažovani bivši logoraši sa Raba. Najveći broj je bio angažovan na raznim dužnostima u sastavu NOO, komiteta, ZAVNOH-a, komandi mesta i komandi vojnih područja. Radili su po sektorima prosvete, kulture, privrede, sudstva, zdravstva, veterine, PTT službe itd. Od posebnog značaja je bio rad u raznim partizanskim pozadinskim radionicama za potrebe NOV: krojačke, obučarske, mehaničarske, kožarske, pekarske i dr. Izvestan broj drugarica bio je angažovan u menzama, kuhinjama, bolnicama i dečjim domovima. Zahvaljujući uključivanju većeg broja prosvetnih radnika, profesora, nastavnika, učitelja i vaspitača, partizanske škole koje su bile formirane na oslobođenim teritorijama uspešno su izvršavale postavljene prosvetne zadatke. Izvestan broj drugova i drugarica bio je angažovan u radu lokalnih pozorišnih grupa, kao i u Kazalištu narodnog oslobođenja Hrvatske. Ne smemo zaboraviti ni rad najmlađih partizana, njih 20, koji su se uključili u NOP, iako još nisu imali ni 15 godina. Oni su savesno obavljali poverene im kurirske dužnosti.

Kratak zaključak o učešću Jevreja s Raba u NOR

Do uključivanja u NOR Jevreja interniranih u logorima koji su prethodili Rapskom logoru, kao i u logoru na Rabu, nije došlo spontano, nego zahvaljujući intenzivnom radu i dobro organizovanim pripremama od strane partijskih organizacija u tim logorima. U prilog tome govori vrlo veliki broj logoraša s Raba koji su stupili u NOR — 1339, od kojih 691 u sastav NOV i 648 u sastav NOP. U odnosu na broj evakuisanih logoraša s Raba na oslobođenu teritoriju, procenat uključenih u NOR iznosi 42,4%. Međutim, ako se odbije broj dece do

15 godina, kao i starijih i bolesnih osoba, a takvih je bilo oko 1000, procenat uključenih u NOR iznosi oko 62,2%. To je zaista, vrlo visok procenat!

Od 1339 lica uključenih u NOR — poginulo je u toku rata 119, od kojih 86 u sastavu NOV i 33 u sastavu NOP. Sem toga, u toku rata je umrlo 15 lica, a 2 je stradalo nesrećnim slučajem. Prema tome, ukupni gubici iznose 136 lica, odnosno 10,1%.

Jevreji internirani u logoru na Rabu dali su vidan doprinos narodnooslobodilačkoj borbi, kako po broju uključenih tako i po broju poginulih. Njihov doprinos predstavlja deo doprinosa koji su Jevreji Jugoslavije dali narodnooslobodilačkoj borbi.

NEKA RAZMATRANJA O USLOVIMA ŽIVOTA JEVREJA EVAKUISANIH SA RABA NA OSLOBODENE TERITORIJE

Nakon internacije po raznim logorima, vrlo teških uslova života i psihičkih opterećenja, kao i stalne neizvesnosti šta će doneti sutrašnji dan, Jevreji s Raba su se našli van žica koncentracionog logora, na oslobođenoj teritoriji Like, Korduna i Banije.

Uslovi života na tim teritorijama bili su vrlo teški kako u pogledu smeštaja velikog broja izbeglica tako i njihove ishrane. Te teritorije su bile i do rata, više ili manje, pasivne, a u toku rata su najvećim delom opustošene i opljačkane od neprijatelja. Pod takvim uslovima bilo je potrebno obezbediti smeštaj za oko 2000 Jevrejskih izbeglica, među kojima je bio veliki broj sitne dece, kao i starijih i bolesnih osoba. No, zahvaljujući merama koje je preduzeo ZAVNOH, kao i svesrdnom prihvatanju izbeglica od strane stanovništva Like, Korduna i Banije, najveći broj problema u vezi sa smeštajem i ishranom izbeglica bio je blagovremeno rešen u onom obimu koji je omogućavala ratna situacija.

Neposredno po donošenju odluke o evakuaciji Jevreja s Raba na oslobođenu teritoriju Like, Korduna i Banije, ZAVNOH je uputio raspis NO odborima u kojem je data direktiva o prihvatu jevrejskih izbeglica. U cilju pravilne organizacije ishrane izbeglica, ZAVNOH je uputio 13. novembra 1943. drugi raspis pod brojem 1541. Iznećemo neke izvode iz tog raspisa:

»Da bi smo što bolje organizirali pomoć onim Jevrejima, koji se nalaze u Lici, Kordunu i Baniji potrebno je najpre da dođemo do tačnih podataka o pravom stanju Jevreja, o broju grupa, o selima u kojima se nalaze, o socijalnom sastavu i drugom. U tu svrhu upućuju se drugovi Levinger, Dr Goldštajn i Kaveson, koji imaju dužnost da pronađu sve grupe Jevreja u Lici, Kordunu i Baniji, te da nam dostave točne izvještaje o njihovom stanju.« Dalje se u raspisu daju uputstva u pogledu organizacije ishrane jevrejskih izbeglica posle završenog popisa: »Jevreji koji se nalaze u pojedinim mjestima ili selima treba da za svaku grupu koja se nalazi u jednom selu ili mjestu izaberu svoje predstavnike, 1 to skupina preko 20 po 3 predstavnika, a skupina ispod 20 po 1 predstavnika. Svi predstavnici dužni su odmah organizirati prehrambeni fond i to tako, da se taj fond razreže prema imućstvenom stanju svakog pojedinca koji pripadaju dotičnoj skupini. Novcem će rukovoditi predstavnici. Načelno svaki evakuirac ima platiti

svoj obrok hrane, čija će se vrijednost utvrditi prema uobičajenim mjesnim prilikama. Potpune naknade oslobodiće se predstavnici, odnosno predstavnik pojedine grupe, plaćanja, dok će se od imućnijih naplaćivati dvostruki do petostruki iznos dnevnog obroka, već prema imućstvenom stanju pojedinca. Isto tako se može od ekonomski slabijih naplatiti i djelomični iznos. NOO-i će izdavati predstavnicima skupina hranu po utanačenim cijenama, a u količini koja osigurava minimalnu opskrbu prema tablici za ishranu koja postoji u našoj vojsci. Opominje se drugarski naslov, da se strogo pridržava uobičajenih cijena, jer će se svako nabijanje cijena najstrožije kazniti.

Onim skupinama Jevreja, koje neće biti u mogućnosti da sakupe dovoljno novaca u prehranbeni fond, a o čemu će NOO-e izvjestiti predstavnici dotičnih skupina, kreditiraće Narodno-oslobodilački odbori razliku (odnosno manjak) u životnim namirnicama. Ovo određujemo zato, da se spriječi gladovanje pojedinih skupina evakuiranih Jevreja, koje su sastavljene od većine siromašnih pojedinaca. Nakup živežnih namirnica vršiče NO odbori, kako bi se spriječilo kupovanje hrane od strane pojedinaca koji su imućniji i na taj način podizanje cijena živežnih namirnica. NOO-i treba da pomognu svakoj skupini, da za bolesne, djecu i nemoćne spremaju dodajnu hranu ili dijetalnu hranu.

Pozivaju se svi NOO-i da se strogo pridržavaju ovog uputa, da u svemu izađu u susret Jevrejima u pogledu ishrane i smještaja, a isto tako i prijevoza, ukoliko dolazi u obzir. Kod toga treba pokazati naročiti obzir prema djeci, starima i bolesnima.

Do 30. studenog 1943. obrazovat će se komisija za evakuaciju i skrb Jevreja, koja će preuzeti svu brigu o evakuaciji i skrbi Jevreja.⁹⁵

Pomenuti raspis potpisao je tajnik ZAVNOH-a dr Pavle Gregorić.

Iz posljednjeg dela raspisa se vidi da je ZAVNOH predvideo formiranje posebne »Komisije za evakuaciju i skrb Jevreja«. Prema pismenoj izjavi prof. dr Aleksandra Goldštajna, ZAVNOH je formirao tu komisiju i za članove odredio ista lica koja su bila određena aktom broj 1541 od 13. 11. 1943. za sprovođenje popisa grupa Jevreja (Mirko Levinger, dr Aleksandar Goldštajn i Mosko Kaveson). Postavlja se pitanje o kakvoj daljoj evakuaciji se radilo, a koju je pomenuta komisija trebalo da organizuje i sprovede?

Pomenuli smo da su Lika, Kordun i Banija bili ratom opustošeni, pa je bilo vrto teško obezbediti smještaj i ishranu za oko 2000 jevrejskih izbeglica. Navedena komisija trebalo je uz pomoć ZAVNOH-a da organizuje njihovu evakuaciju na neke druge slobodne teritorije, koje su bile manje opustošene ratom. Međutim, 6. neprijateljska ofanziva koja je ubrzo otpočela sprečila je realizaciju te zamisli, naročito evakuaciju u Slavoniju, pa je prestala funkcija te komisije i njeni članovi su raspoređeni na druge dužnosti.⁹⁶

Međutim, iz Like, Korduna i Banije samoinicijativno je otišlo do sredine 1944. oko 300 lica u Dalmaciju i oko 130 u Slavoniju. Među njima bilo je osoba koje su bez odobrenja nadležnih vlasti napustile poverene im dužnosti, pa je Odio unutarne upave pri ZAVNOH-u uputio 14. 7. 1944. akt pod brojem 35 Komisiji za skrb Jevreja u kojem se naređuje da se spreči njihov odlazak.

Situacija u pogledu ishrane, odeće i obuće jevrejskih izbeglica bila je svakim danom sve teža. To je nagnalo izbeglice da formiraju poseban odbor, koji će da pronade izvore za nabavku odeće i obuće. Jedan od glavnih izvora trebalo je da bude grupa Jevreja iz Jugoslavije, koja se nalazila u to vreme u Bariju. Članovi tog odbora su bili: Maks Bihler, Aleksandar Piliš, Viktor Kon,

⁹⁵ Dok. br. 3709 u arhivu JIM.

⁹⁶ Pismena izjava prof. dr Aleksandra Goldštajna od 26. 3. i 5. 4. 1972. u ličnoj arhivi J.R.

Jakica Baruh, Nikola Ajncig, David Altarac, Joško Vizler, Andor Najman i ing. Ervin Henigsfeld.⁹⁷

Po odobrenju ZAVNOH-a, u Bari su upućeni Viktor Kon i David Altarac, koji su uspjeli da prikupe izvesnu količinu odeće, obuće i novca i da to upute u Split. Istovremeno je upućena u Split druga grupa članova tog odbora, koja je imala zadatak da organizuje prihvatač jevrejskih izbeglica iz Like, Korduna i Banije i da na navedene teritorije uputi prispelu robu iz Barija.

Međutim, prispelu robu nije bilo moguće prebaciti iz Splita, jer su nedostajala prevozna sredstva. Odbor se obratio ZAVNOH-u s molbom za dodelu kamiona, ali je odgovoreno da su svi kamioni angažovani za potrebe NOV. Jevrejske izbeglice su smatrale da se članovi odbora koji su bili upućeni u Split nisu dovoljno angažovali oko prebacivanja robe, pa su na masovnom sastanku koji je održan 30. aprila 1945. u Topuskom, smenili te članove, a na njihova mesta su izabrani Ilija Čerkovski, Rudolf Tauber, Alma Furman i Hugo Volner. Međutim, pre nego što su krenuli za Dalmaciju, rat je završen. Roba koja je nešto kasnije stigla delimično je podeljena izbeglicama, a ostatak upućen Savezu jevrejskih opština u Beograd, koji je počeo funkcionisati krajem oktobra 1944.⁹⁸

Posledice vrlo teških uslova života po raznim logorima, slabe ishrane i teških psihičkih potresa ispoljile su se u punoj meri kod jevrejskih izbeglica na oslobođenoj teritoriji Like, Korduna i Banije. Među izbeglicama je bio veći broj bolesnih i iznurenih lica, od kojih je prema nepotpunim podacima, umrlo 15. Sem toga, jevrejske izbeglice, kao i ostali na tim teritorijama, bili su izloženi čestim neprijateljskim napadima iz vazduha, u kojima je stradalo oko 126 lica. Prema tome, na oslobođenoj teritoriji je stradalo 126, a 15 je umrlo. Ukupni gubici iznose 141 lice, odnosno 7,7%.

Prisilno formirana jevrejska grupacija na Rabu, koja je brojala oko 3600 lica, izgubila je u toku rata oko 492, lica, i to:

- 11 lica je umrlo u logoru na Rabu do njegovog oslobođenja
- 204 lica je odvedeno od Nemaca s Raba u Aušvic, gde su ubijena
- 86 lica poginulo u sastavu NOV
- 3 lica su umrla u sastavu NOV
- 2 lica je stradalo nesrećnim slučajem u sastavu NOV
- 33 lica je stradalo u sastavu NOP
- 12 lica je umrlo u sastavu NOP
- 126 lica — izbeglica stradalo na oslobođenim teritorijama
- 15 lica — izbeglica umrlo na oslobođenim teritorijama.

Prema tome, ukupni gubici u odnosu na broj logoraša jula 1943. iznose 13,8%. Drugi svetski rat je preživelo oko 3085 lica, odnosno 86,2%. Od 1339 učesnika u NOR rat je preživelo 1203 lica (89,8%), a od oko 1812 izbeglica na

⁹⁷ Podaci uzeti iz zapisanika s masovnog sastanka predstavnika jevrejskih izbeglica koji je održan 30. 4. 1945. u Topuskom, dok. br. 3708 u arhivi JIM.

⁹⁸ Isto.

oslobođenim teritorijama Like, Korduna i Banije rat je preživelo 1671 lice (92,3%). Sem toga, oko 200 bivših logoraša, koji su samoinicijativno napustili Rab po oslobođenju logora i otišli za Italiju, takođe je preživelo drugi svetski rat.

Zahvaljujući Komunističkoj partiji Jugoslavije, koja je organizovala i sprovela borbu protiv okupatora i njegovih pomagača, 86,2% logoraša s Raba je preživelo drugi svetski rat. U toj borbi oni su dali dostojan prilog i po broju učesnika i po broju poginulih.

PRILOZI

Prilog 1: Spisak učesnika Jevrejskog rapskog bataljona

Podatke o učesnicima Jevrejskog rapskog bataljona su dali:

a) Pismene izjave

Grupa preživelih boraca bataljona koji žive u Beogradu
Grupa preživelih boraca bataljona koji žive u Zagrebu
 David-Dača Kabiljo, Izrael
 Mima Benedik, Beograd
 Estera Princ-Tomić, Beograd
 Ing. Ela Samakovlija, Zagreb.
 Ljudevit Vajs-Veljan, Zagreb
 Edita Lederer-Košir, Kranj
 Mira Lederer-Klancir, Zagreb

b) Usmene izjave

Lea Salcberger-Abinun, Beograd
 Ing. Benko Levi, Beograd
 David Trinki, Beograd
 Aleksandar Lebl, Beograd
 Moric Montiljo, Beograd
 Mirko Najman, Beograd
 Vlatka Vajs, Beograd
 Dragica Vajnberger, Beograd
 Prof. dr Ivan Berkeš, Beograd
 Edi Kabiljo, Beograd
 Nada Salcberger, Beograd
 Vlado Salcberger, Beograd
 Anica Romano-Drača, Beograd
 Erna Koen-Knežević, Beograd
 Mimo Atijas, Beograd

Abinun Alfred, krojač, 29 g., Zenica*
 Abinun Aron, trgov. pomoćnik, 30 g., Sarajevo
 Abinun Benjamin, službenik, 33 g., Sarajevo
 Abinun Izidor, radnik, 29 g., Sarajevo
 Abinun-Salcberger Lea-Lajka, tehničar, 30 g., Sarajevo
 Ansen Gina, službenik, 20 g., Sarajevo
 Aljonštajn Mila, učenica, 20 g., Tuzla
 Akerman mr Đuro, farmaceut, 32 g., Bjelovar
 Akerman Eva, stud. farmacije, 22 g., Varaždin
 Albahari Š., Abinun-Abo, student, 28 g., Sarajevo
 Albahari Š., službenik, 29 g., Sarajevo
 Albahari Š. Aron, tokar, 22 g., Sarajevo, poginuo 1944. u sastavu 7. banijske divizije
 Albahari I. Ela, učenica, 21 g., Sarajevo
 Albahari Jozef-Čučo, prevnik, 30 g., Sarajevo
 Albahari I. Lela, učenica, 15 g., Sarajevo, poginula 1944. u sastavu 7. banijske divizije
 Albahari Š. Leon, trgov. pomoćnik, 20 g., Sarajevo
 Albahari Sarika, učenik, 18 g., Sarajevo
 Alkalaj I. Mario, drogerista, 31 g., Sarajevo
 Alt Kalman, trgov. pomoćnik, 24 g., Beograd
 Altarac Albert, službenik, 25 g., Sarajevo
 Altarac M. Haim, 28 g., Sarajevo
 Altarac J. Izidor, električar, 33 g., Zenica

Altarac I. Moric, stud. prava, 29 g., Mostar
 Altarac J. Sarika, frizerka, 18 g., Zenica
 Altarac J. Zadić, mašinski tehničar, 21 g., Zenica
 Altšteter J. Vladimir, trgov. pomoćnik, 32 g., Zagreb
 Atlas Jacki-Tasa, krojač, 30 g., Sarajevo
 Atlas Mimo, tokar, 21 g., Sanski Most
 Atlas S. Moric, časovničar, 31 g., Dobo, poginuo 1943. kod Žute lokve u sastavu 7. banijske divizije
 Atlas Riko, službenik, 23 g., Sarajevo
 Atlas M. Rita, učenica, 17 g., Bugojno
 Baruh S. Albert, radnik, 21 g., Sarajevo
 Baruh I. David, trgovac, 31 g., Sarajevo
 Baruh Jozef-Jožl, knjižar, 25 g., Sarajevo
 Baruh C. Menahem, knjižar, 30 g., Sarajevo
 Bauser Ing. Viktor, arhitekta, 32 g., Zagreb
 Benedik Vlado, službenik, 25 g., Križ
 Benihaker Sarika, frizerka, 26 g., Sarajevo
 Berkeš dr mr Ivan, asistent Medic. fakulteta, 33 g., Zagreb
 Bjen Branko, učenik, 18 g., Sarajevo
 Binenfeld Zlatko, stud. farmacije, 21 g., Virovitica
 Bing A. Josip, stud. tehnike, 20 g., Virovitica

* Podaci o starosti navedeni su prema godinama koje je imalo dotično lice 1943.

- Birnberg Puša, šofer, 35 g., Sarajevo
 Blivaja Aleksandar, stud. medicine, 21 g., Zagreb
 Boneti S. Ivan, električar, 32 g., Zagreb
 Bošković D. Maja, učenica, 21 g., Zagreb
 Brajer Boris, student, 25 g., Daruvar
 Breslauer Albert, stud. veterine, 22 g., Daruvar
 Breslauer Paša, službenik, 25 g., Daruvar, poginuo 1943. u sastavu 7. banijske divizije
 Bruk Adolf, službenik, 35 g., Osijek, poginuo 1943. na Baniji u sastavu 7. banijske divizije
 Čerkovski Arnold, trgovac, 35 g., Osijek
 Čerkovski-Levi Đusta, domaćica, 25 g., Sarajevo
 Čerkovski Josip, službenik, 32 g., Osijek
 Čerkovski Oskar, električar, 27 g., Osijek
 Čerkovski Sonja, domaćica, 24 g., Osijek
 Danon M. Albert, trgov. pomoćnik, 23 g., Tuzla, zarobljen 1943. kao borac 7. banijske divizije kod Kompolja i ubijen
 Danon Jakob, student, 25 g., Sarajevo, zarobljen 1943. kao borac 7. banijske divizije kod Kompolja i ubijen
 Danon H. Moric, učenik u privredi, 15 g., Zenica
 Danon A. Sara, učenica, 22 g., Sarajevo
 Danon M. Sarina, učenica, 16 g., Sarajevo
 Danon A. Sida, učenica, 18 g., Sarajevo
 Demajo Benjamin, trgov. pomoćnik, 31 g., Sarajevo
 Demonštajn Ljudevit, električar, 34 g., Zagreb
 Dijamant Zanka, učenica, 21 g., Ogulin, poginula 1944. u sastavu 6. ličke divizije
 Dirnbah Petar, učenik, 18 g., Zagreb
 Dornar A. Milan, električar, 22 g., Čabuna
 Drajsiger M. Eugen, službenik, 40 g., Zagreb
 Egri Zoltan, trgov. pomoćnik, 30 g.
 Ekštajn Đuro, mehaničar, 35 g., Podravska Slatina, poginuo 1945. u sastavu 7. banijske divizije
 Epštajn Truda, domaćica, 25 g., Zagreb, poginula 1943. u Gorskom kotaru u sastavu 7. banijske divizije
 Erlich Ing. Evald, rudarski inženjer, 28. g., Mostar, poginuo krajem 1943. kao komesar bat. u 7. banij. diviziji kod Drežnika
 Ferera Ing. Jakov, inženjer, 26 g., Dubrovnik
 Finci Buki, učenik, 20 g., Sarajevo
 Finci J. Daniel-Braco, student, 23 g., Sarajevo, poginuo 1944. na Kordunu u sastavu 7. banijske divizije
 Finci V. Ing. David, arhitekta, 31 g., Dubrovnik, poginuo 25. 5. 1944. prilikom neprijateljskog desanta na Drvar, u sastavu Inženjerijske čete VŠ-a
 Finci J. Loni, učenica, 21 g., Sarajevo
 Finci M. Šalom, trgovac, 35 g., Sarajevo, poginuo 1943. kod Zagvozda u sastavu 7. banijske divizije
 Fišer mr Ljudevit, farmaceut, 29 g., Sarajevo
 Flajšer Izidor, trgovac, 29 g., Osijek, poginuo aprila 1944. kod Međurače u sastavu 7. banij. divizije
 Franki Ivica, student, 23 g., Feričanci
 Fuks Vladimir, električar, 44 g., Zagreb
 Gaon Gina, domaćica, 20 g., Sarajevo
 Gomboš Giza, službenik, 23 g.
 Gatlić Vlado, student 23 g., Zagreb, poginuo 1944 u saobraćajnoj nesreći u Barju
 Granski Vlado, student, 22 g., Zagreb
 Gutman Jozef, radnik, 34 g., Sarajevo, poginuo 1943. u sastavu 7. banijske divizije
 Hajon Jozef-Joži, student, 28 g., Tuzla
 Hajon Majo, student, 22 g., Dubrovnik
 Horcog dr. Milan, lekar, 39 g., Beograd
 Hirmštajn Edl, učenik, 20 g.
 Ilić V. Stjepan, učenik, 18 g., Sarajevo
 Kabiljo I. Albert, trgovac, 27 g., Sarajevo, ubijen juna 1945. od zaostale huskine vojske kao oficir Komande područja Bihac
 Kabiljo Aron-Desnić, zanatlija, 25 g., Sarajevo
 Kabiljo David-Đača, trgovac, 42 g., Sarajevo
 Kabiljo David, službenik, 34 g., Sarajevo
 Kabiljo Edo, učenik, 18 g., Sarajevo
 Kabiljo I. Jakov, električar, 23 g., Sarajevo, ranjen krajem 1944. kod Majura u 7. banijskoj diviziji mesar čete u 7. banijskoj diviziji
 Kabiljo Jozef, trgovac, 22 g., Prijedor
 Kabiljo Lala-Ljerka, učenica, 18 g., Sarajevo
 Kac Zdenko, službenik, 25 g.
 Kadelburg Stjepan, radnik, 25 g., Vinkovci
 Kajon Jakica, trgov. putnik, 30 g., Sarajevo, poginuo 1944. kod Rastova (Sunja) kao komesar čete u 7. banijskoj diviziji
 Kamhi S. Jozef-Braco, učenik, 16 g., Sarajevo, poginuo maja 1944. kod V. Kladuše kao borac 7. banijske divizije
 Kamhi Moric, zanatlija, 23 g., Sarajevo
 Kamhi M. Salamon, bravar, 43 g., Sarajevo
 Kampos Moric-Moco, radnik, 30 g., Sarajevo
 Kampos Šimula, krojačica, 24 g., Sarajevo
 Karoš Emini, službenik, 25 g.
 Kern Ljudevit, trgov. pomoćnik, 33 g., Podravska Slatina
 Kern Vera, domaćica, 25 g., Zagreb
 Keršnar Drago, službenik, 27 g., Đakovo
 Klajn Rudolf-Rudi, službenik, 35 g., Zagreb
 Knoi Kurt, službenik, 33 g., Zagreb, poginuo 1944. kod Zirovca u sastavu 7. banijske divizije
 Koen David, učenik, 17 g., Sarajevo, poginuo 1943. u sastavu 7. banijske divizije
 Koen David, trgovac, 58 g., Sarajevo, poginuo 1944. kod Brinja kao bolničar veterinarske ambulante 7. ban. divizije
 Koen Rikica, domaćica, 25 g., Sarajevo
 Kon dr. Bela, lekar, 43 g., Zagreb
 Kon Drago, službenik, 25 g., Zagreb
 Kon Mihajlo, učenik, 19 g., Sarajevo, poginuo marta 1945. kod Vrate (Bihac) kao komesar batajona u 7. banijskoj diviziji
 Kon M. Mirjam, učenica, 21 g., Sarajevo
 Kon Vlado, službenik, 25 g., Zagreb
 Konforti Eli, šofer, 30 g., Sarajevo
 Kopštajn Rikard, učenik, 16 g., Bjelovar
 Krautblat H. Hilda, domaćica, 22 g., Zenica
 Kronfeld Zdenko, student, 22 g., Zagreb
 Labunjac-Herš Agica, službenik, 23 g., Osijek
 Labunjac-Herš Ivan, službenik, 32 g., Osijek
 Lang Zvonko-Longo, mehaničar, 21 g., Osijek
 Labl Aleksandar, student, 21 g., Beograd
 Lederer Ernest-Ruben, stolar, 26 g., Zagreb, poginuo maja 1945. kod Siska u sastavu 7. banijske divizije
 Lederer-Altarac Mira, domaćica, 21 g., Zagreb
 Lerer Z. Izidor, kamenorezac, 19 g., Sarajevo, poginuo septembra 1944. kod Dvora na Uni u sastavu 7. banijske divizije
 Levi Avram-Mami, krojač, 24 g., Sarajevo
 Levi Benjamin-Benko, student, 24 g., Banja Luka
 Levi Bljanka, domaćica, 30 g., Mostar
 Levi Halim, student, 27 g., Sarajevo
 Levi A. Isak-Iso, bravar, 23 g., Sarajevo, poginuo marta 1945. kod Bihća u sastavu 7. banijske divizije
 Levi D. Izidor, obućar, 22 g., Sarajevo, poginuo 1943. kod Bačuga (Petrinja) u sastavu 7. banijske divizije
 Levi I. Jozef, crevar, 27 g., Sarajevo, poginuo decembra 1943. u sastavu 7. banijske divizije
 Levi Lenka, domaćica, 23 g., Sarajevo
 Levi Moni, šofer, 35 g., Sarajevo
 Levi S. Menahem, stolar, 29 g., Sarajevo
 Levi Mišo, građev. preduzimač, 37 g., Sarajevo
 Levi Moric, stud. medicine, 24 g., Sarajevo, poginuo 1943. u sastavu 7. banijske divizije
 Levi Moric-Moise, crevar, 23 g., Sarajevo, poginuo 1944. kao borac Aerobaze 4. korpusa

Levi J. Rafael, učenik u privredi, 18 g., Zenica, poginuo 1944. kod Siska kao komesar čete 7. banijske divizije

Levi E. Zlatca, domaćica, 25 g., Zenica

Lepinac Nada, službenica, 21 g., Sarajevo

Lipković dr Vilko, lekar, 45 g., Strmetica, umro 1944 u s. Tollču

Lošić Oto, stolar, 26 g., Sarajevo

Luncer Miroslav, prof. muzika, 51 g., Zagreb

Maestro Rafo, limar, 23 g., Sarajevo

Mandelbaum Moric, tehničar, 33 g., Mostar

Mandelsamen Eluška, domaćica, 23 g., Mostar

Miškolci dr Eugen, lekar, 36 g., Vinkovci

Miškolci Oto, službenik, 34 g., Vinkovci

Modoroš Rikard, službenik, 25 g.

Montiljo Jakica, službenik, 27 g., Sarajevo, zarobljen i ubijen 1944. kod Draznika od Nemaca kao oficir K-de mesta

Montiljo Joško, učenik, 22 g., Sarajevo

Montiljo Moric, zanatlija, 21 g., Sarajevo

Montiljo Santo, brijač, 33 g., Sarajevo

Musafija S. Moric-«Bečija», službenik, 32 g., Sarajevo

Nahmijas Danko, učenik, 16 g., Sarajevo

Najman M. Adolf, tehničar, 26 g., Zemun

Najman M. Jakov, dentista, 31 g., Zemun

Najman Mirko, student, 24 g., Osijek

Ozmo E. Rafael, trgovac, 27 g., Zenica

Pal Alfred, slikar, 22 g., Zagreb

Pap G. Daniel-Danko, učenik, 20 g., Sarajevo

Papo-Šajar Erna, trgov. pomoćnik, 22 g., Sarajevo

Papa-Binenfeld Glna, učenica, 19 g., Sarajevo

Papo M. Iso, učenik, 21 g., Sarajevo

Papo Jozef, učenik, 20 g., Makarska

Papo Moric-«Papačko», učenik, 16 g., Sarajevo

Pardo David, student, 22 g., Sarajevo

Perera David-Dado, špediter, 36 g., Sarajevo

Perera Jakica, student, 24 g., Sarajevo

Pesah Leon, stud. medicine, 22 g., Sarajevo

Pinto Beno, učenik, 18 g., Sarajevo

Pinto B. Salamon, učenik, 18 g., Sarajevo

Pisker Oskar, knjigovođa, 37 g., Karlovac, poginuo 1944. kod Žirovca u sastavu 7. banijske divizije

Pisker Vilko, zanatlija, 25 g., Zagreb

Polek Teodor, učenik, 20 g., Slavonski Brod

Posavec Slavko, službenik, 25 g., Zagreb

Rajlsberger-Diviš Alojz, službenik, 22 g., Tuzla

Redliħ Ervin, službenik, 27 g., Slavonski Brod, poginuo 1944. u sastavu 7. banijske divizije

Rehnicer Drago, student, 24 g., Osijek

Rendeli Krišto, trgov. pomoćnik, 28 g., Zagreb

Rip Glna, domaćica, 21 g., Sarajevo

Romano Moric, zanatlija, 22 g., Sarajevo

Romano J. Salamon-«Roman», učenik, 20 g., Viseko

Romano I. Zadik-Binko, vodoinstalatler, 23 g., Sarajevo

Rot Stefica, domaćica, 23 g., Osijek

Rot-Vamošer Zlata, domaćica, 24 g., Osijek

Salamon I. J. Fedor, službenik, 21 g., Osijek

Salcberger-Grinvald Nada, domaćica, 21 g., Osijek

Salcberger Vlado, student, 25 g.

Salom Š. Albert, trgov. pomoćnik, 21 g., Zenica

Salom Daniel Braco, učenik, 22 g., Sarajevo, poginuo 1944. u sastavu 7. banijske divizije

Salom S. Braco, mašinbravar, 22 g., Zenica

Salom S. Erna, učenica, 18 g., Zenica

Salom Mirko, pravnik, 37 g., Sarajevo

Samakoviija A. Blanka-Beba, učenica, 19 g., Sarajevo

Samakoviija B. Daniel, mehaničar, 19 g., Sarajevo

Samakoviija A. Ela, student, 22 g., Sarajevo

Samakoviija B. Marcel-Braco, mehaničar, 20 g., Sarajevo

Seko Ladislav-Laci, službenik, 25 g., Zagreb

Seleš Đuro, stud. medicine, 22 g., Sarajevo

Seleš Kuki, učenik, 16 g., Sarajevo

Seljan Lidija, učenica, 18 g., Zagreb, poginula 25. 5. 1944. u Drvaru prilikom neprijateljskog desanta, kao daktilograf u Agitpropu VŠ-a

Semo Morilo, službenik, 33 g., Sarajevo

Šajar Miroslav, učenik, 20 g., Ludbrag

Šteinger Imro, službenik, 31 g., Osijek

Šuš Miso, trgov. pomoćnik, 38 g., Zagreb

Šetan Ivo, trgovac, 23 g., Osijek

Spicer Drago, službenik, 25 g., Zagreb, poginuo 1943. kod Gline u sastavu 7. banijske divizije

Spicer-Grinvald Mira, službenik, 32 g., Zagreb

Špirar Ivan, službenik, 25 g., Zagreb

Stemberg Leo, prof. muzike, 25 g., Osijek

Štok S. Josip, učenik, 18 g., Zagreb

Štrašberger Branko, učenik, 19 g., Sarajevo

Straus Božidar-Darko, stud. farmacije, 21 g., Daruvar

Sultajs Oto, trgov. pomoćnik, 35 g., Karlovac

Sultajs Rudi, dentista, 31 g., Karlovac

Švarc Samuel, službenik, 25 g.

Tauber Edo, učenik, 20 g., Sarajevo

Tauber Elijas, fotograf, 23 g., Sarajevo, poginuo 1944. kod Banijskog Jabukovca u sastavu 7. banijske divizije

Tauber Iso, učenik, 16 g., Sarajevo

Trinki I. David, geometar, 26 g., Zenica

Vajler Zlatko, službenik, 23 g.

Vajnberger Oto, trgovac, 29 g., Zagreb

Vajs Branko, učenik, 17 g., Popovača, poginuo noćem 1943. kod Cazlna u sastavu 7. banijske divizije

Vajs-Kamhi Gracija, krojačica, 22 g., Sarajevo

Vajs Ivo, stud. farmacije, 22 g., Popovača, poginuo januara 1944. kod Tremušnjaka u sastavu 7. banijske divizije

Vajs Kalman, službenik, 30 g., Osijek

Vajs Marcel-Marcel, radnik, 28 g., Sarajevo, poginuo 1943. kod Bužina u sastavu 7. banijske divizije

Vajs-Veljan Lujo, službenik, 30 g., Zagreb

Vajs Vlatka, učenica, 20 g., Daruvar

Vamošer Zlatko, učenik, 20 g., Osijek

Volf Anda, domaćica, 23 g., Daruvar, poginula 1943. u sastavu 7. banijske divizije

Volf Zdenko, tokar, 22 g., Osijek, poginuo maja 1944. kod Skokova (Bihać) u sastavu 7. banijske divizije

Prilog 2: Spisak bolničarki u slovenačkim bataljonima Rabske brigade

Podatke o bolničarkama su dali:

a) Pismene izjave

Flora Tolentino-Devčić, Zagreb

Edita Lederer-Košir, Kranj

Mira Lederer-Klancir, Zagreb

Grupa boraca bivšeg Rapskog bataljona koji žive u Zagrebu

b) Usmene izjave

Anica Romano-Dračić, Beograd

Lea Salcberger-Abinun, Beograd

Erna Koen-Knežević, Beograd

Prof. dr Ivan Berkeš, Beograd

Baruh-Balc Bela, učenica, 21 g., Sarajevo
 Danon Lalika, domaćica, 25 g., Mostar
 Druker Gerda, učenica, 17 g., Sarajevo
 Eškenazi-Finci Anica, domaćica, 28 g., Sarajevo
 Finci J. Regina, učenica, 22 g., Sarajevo
 Goldšmit Ela, učenica, 22 g., Zagreb
 Hajon Elvira, učenica, 20 g., Dubrovnik
 Hirt-Horović L. Mira, student, 22 g., Beograd
 Izrael Paula, frizerka, 21 g., Sarajevo
 Kabijo J. Goldina, učenica, 21 g., Gradačac, zarobljena od Nemaca 1944. i ubijena
 Kiršner Gizela, učenica, 20 g., Sarajevo
 Koen Erna, učenica, 18 g., Sarajevo
 Lederer Edita, učenica, 21 g., Sv. Ivan Zabno
 Lederer Taa, učenica 17 g., Sv. Ivan Zabno — ubijena od belogardejaca 15. 6. 1944. kod s. Dolže
 Levi Blanka, učenica, 18 g., Mostar
 Levi-Čerin Lili, učenica 17 g., Sarajevo
 Levi-Daniti Sida, domaćica, 33 g., Sarajevo
 Mačoro Klara, učenica, 18 g. Sarajevo

Majcen-Papo Rita, učenica, 18 g., Sarajevo
 Montiljo J. Anica, službenica, 27 g., Sarajevo
 Najman Herta, učenica, 19 g., Sarajevo
 Ofenbah Ginka, učenica, 16 g., Zagreb, poginula 1944. u Sloveniji
 Papo M. Luna, učenica, 19 g., Sarajevo
 Papo L. Sarlota, primalja, 33 g., Mostar
 Pinto Nela, učenica, 16 g., Sarajevo, stradala 1944. nesrećnim slučajem
 Piskar Lili, profesor, 24 g., Zagreb
 Piskar Lina, domaćica, 50 g., Zagreb
 Piskar Vera, domaćica, 21 g., Zagreb
 Romano Anica, učenica, 18 g., Sarajevo
 Salom Lili, učenica, 17 g., Sarajevo
 Šenfeld Edita, učenica, 17 g., Tuzla
 Šenfeld Irma, učenica, 19 g., Tuzla
 Tolentino Flora, učenica, 21 g., Sarajevo
 Vizier J. Mira, student, 24 g., Tuzla
 Vizier J. Zlata, student, 22 g., Tuzla

Prilog 3: Spisak lekara i farmaceuta koji su stupili u NOV na Rabu (bez Jevrejskog rapskog bataljona)

Ajzenštajn mr Milan, farmaceut, 56 g., Tuzla
 Akerman M. dr Radoslav, lekar, 36 g., Zadar
 Binenfeld mr Jaša, farmaceut, 55 g., Virovitica
 Bramer mr Hans, farmaceut, 42 g., Zagreb
 Derenčin-Ajhorn mr Selma, farmaceut, 37 g., Križevci
 Fajn G. dr Robert, lekar, 39 g., Zagreb
 Fuks mr Milan, farmaceut, 40 g., Zagreb
 Haber dr Ignac, lekar, 49 g., Pregrada, umro u drugoj polovini 1944.
 Han dr Arpad, lekar, 40 g., Zagreb
 Herman mr Lav, farmaceut (drogerista), 58 g., Zagreb
 Heršković mr Oskar, farmaceut, 40 g., Osijek
 Jelinek dr Đuro, lekar, 59 g., Zagreb
 Jelinek dr Erih, lekar, 33 g., Zagreb
 Julijus dr Dezider, lekar, 48 g., Vrapče
 Jungvirt dr Gustav, lekar 44 g., Zagreb
 Kajzer dr Maks, lekar, 66 g., Osijek

Kalaj dr Laslo, lekar, 30 g., Zagreb
 Klajn dr Vladislav, lekar, 34 g., Beograd
 Kramer dr Mirko, lekar, 31 g., Zagreb
 Papo-Salom mr Mira, farmaceut, 28., Banja Luka
 Polak-Majder mr Elza, farmaceut, 34 g., Varaždin
 Rener mr Adolf, farmaceut, 35 g., Novi Sad, zarobljen 1944. u Otočcu od Nemaca, odveden u Aušvic i ubijen
 Sinberger mr Leo, farmaceut, 36 g., Vinkovci
 Susman mr Sigfrid-Fric, farmaceut, 34 g., Sarajevo, zarobljen 1944. od Nemaca u Otočcu, odveden u Aušvic i ubijen
 Šinko-Špicer dr Irma (Mici), lekar, 40 g., Zagreb
 Štajnberg dr Fridrih, lekar, 53 g., Sarajevo
 Štern dr Oskar, lekar, 42 g., Zagreb
 Tomasić mr Eugen, farmaceut, 36 g.
 Vajs mr Manja, farmaceut, 38 g.
 Vajs dr Milan, lekar, 41 g., Zagreb

Prilog 4: Spisak boraca koji su stupili u NOV na oslobođenoj teritoriji

- Abinun Roza, krojačica, 29 g., Sarajevo
 Abinun Samuel, službenik, 27 g., Sarajevo
 Abramović I. Ignac, učenik, 22 g., Pakrac
 Abramović I. Jozef, učenik, 18 g., Pakrac
 Ajzenštajn Elza, domaćica, 44 g., Tuzla
 Albahari Ing. Albert, inženjer, 38 g., Sarajevo
 Albahari J. Jozef, pravnik, 40 g., Sarajevo
 Albahari J. Mordenaš, krojač, 36 g., Sarajevo
 Alkalaj Moric-Braco, učenik, 16 g., Sarajevo
 Altarac S. Aron, krojač, 34 g., Tuzla
 Altarac S. Aron, 22 g., Sarajevo
 Altarac Avram, vodoinstalatler, 23 g., Sarajevo
 Altarac Flora, domaćica, 34 g., Sarajevo
 Altarac Flora, domaćica, 37 g., Sarajevo
 Altarac Hana, domaćica, 33 g., Tuzla
 Altarac A. Jakov, trgovac, 25 g., Osijek, poginuo 1945. u saobraćajnoj nesreći kao oficir 7. banijske divizije
 Altarac B. Jozef, krojač, 47 g., Sarajevo, zarobljen 1944. od Nemaca kao borac u 35. diviziji, odveden u Aušvic 1 ubijen
 Altarac Joži, brijački pomoćnik, 25 g., Sarajevo
 Altarac I. dr. Kalini, profesor, 38 g., Osijek
 Altarac I. Mira, službenik, 23 g., Zagreb
 Altarac H. Moric, mehaničar, 28 g., Sarajevo
 Altarac Salamon, službenik, 25 g., Sarajevo
 Altarac Salamon, trgovac, 47 g., Sarajevo
 Altarac J. Santo, učitelj, 35 g., Sarajevo, poginuo 25. 4. 1944. prilikom neprijateljskog desanta na Drvar kao komesar čete 1. prekomorske brigade
 Altarac S. Santo, grafičar, 38 g., Tuzla
 Altarac Spomenka, učenica, 22 g., Mostar
 Atlas M. Sami, metalski radnik, 29 g., Sarajevo
 Atlas J. Bencion, učenik, 15 g., Sarajevo, zarobljen 1944. od Nemaca kao borac 35. divizije. odveden u Aušvic 1 ubijen
 Atlas J. Bončika, domaćica, 29 g., Sarajevo
 Atlas Berta-Danica, domaćica, 30 g., Sarajevo
 Atlas S. Gabriel, mehaničar, 33 g., Mostar
 Atlas Izidor, šofer, 25 g., Sarajevo
 Atlas S. Jahiel, automehaničar, 35 g., Mostar
 Atlas Josip, krojač, 35 g., Sarajevo
 Atlas Jozef, učenik, 19 g., Sarajevo
 Atlas Jozef, šofer, 20 g., Mostar
 Atlas L. Jozef, krojač, 26 g., Sarajevo
 Atlas-Koen Lela, domaćica, 31 g., Beograd
 Atlas S. Leon, 36 g., Sarajevo
 Atlas E. Mihael-Miko, trgovac, 30 g., Sarajevo
 Atlas-Albahari J. Rena, domaćica, 44 g., Sarajevo
 Atlas-Altarac Rena, domaćica, 41 g., Sarajevo
 Atlas Saša, učenik, 20 g., Sarajevo
 Atlas M. Saša, službenik, 37 g., Beograd
 Atlas Tončika, učenica, 18 g., Zenica
 Bader Egon, trgovac, 23 g., Virovitica
 Bader Valerija, domaćica, 20 g., Virovitica
 Baruh Avram, službenik, 21 g., Sarajevo
 Baruh Filip, špediter, 50 g., Sušak
 Beker-Engl Erna, domaćica, 35 g., Sarajevo
 Beker Oto, službenik, 38 g., Sarajevo
 Benedik Erna, domaćica, 24 g., Križ
 Benedik Vilma-Mima, domaćica, 21 g., Križ
 Barger Regina, stud. medicne, 22 g., Zagreb
 Berke Ernest, stud. medicne, 24 g., Zagreb
 Berl Miroslav, službenik, 23 g., Sušak
 Bihlor Elza, domaćica, 54 g., Osijek
 Binonfeld Valerija, domaćica, 46 g., Virovitica
 Blau M. Stefan, tekstilni tehničar, 30 g., Lendava, poginuo 1944. kao borac u slovenačkim jedinicama
 Blau Zdravko, radiotehničar, 40 g., Karlovac
 Blažić Makso-Stari, službenik, 46 g., Čakovec
 Bok R. Ernest, trgov. pomoćnik, 20 g., Maribor, poginuo 1943. kod Dolensko kao borac u slovenačkim jedinicama
 Borovic Ivan, stud. medicne, 22 g., Vinkovci
 Bošković M. Rita, učenica, 16 g., Bužin
 Brammer-Salom Flora, domaćica, 41 g., Zagreb
 Breslauer R. Mirjam, učenica, 17 g., Daruvar, poginula 1944. kao bolničarka u 7. banijskoj diviziji
 Brodman L. Josip, službenik, 26 g., Križevci
 Cimerman Pavao, trgovac, 36 g., Osijek
 Cvejental Edita, domaćica, 25 g., Sarajevo
 Čarkovski-Svandrom Berta, službenik, 30 g., Osijek
 Čarkovski Boris, službenik, 23 g., Osijek
 Dajč Ana, trgovac, 28 g., Zagreb
 Danon-Danić Ela, domaćica, 22 g., Sarajevo
 Danon S. Jakica, učenik, 17 g., Sarajevo
 Danon I. Moric, krojački pomoćnik, 17 g., Zenica
 Danon A. Mošo, trgovac, 45 g., Tuzla
 Danon M. Rafael, crovar, 50 g., Zenica
 Danon-Alkalaj Rahele, trgovac, 53 g., Zagreb
 Demajo J. Estera, domaćica, 24 g., Beograd
 Derma Evica, učenica, 17 g., Slavonska Požega, poginula 1944. kod Štefanje (Slavonija) u sastavu 21. brigade
 Desić Ervin, dentista, 30 g., Zagreb
 Dijamanj Regina, krojačica, 42 g., Ogulin
 Domanji H. Emil-Cico, trgov. pomoćnik, 22 g., Tuzla, poginuo 25. 5. 1944. prilikom neprijateljskog desanta na Drvar kao borac 6. divizije
 Drašnovac E. Đula, student, 27 g., Zenica
 Druker J. Hugo, dentista, 38 g., Sarajevo
 Druker J. Maks, elektrotehničar, 35 g., Sarajevo
 Đizalovski Eugen, mehaničar, 35 g., Osijek
 Đizalovski Ilonka, domaćica, 30 g., Osijek
 Engl I. Antonija, trgov. pomoćnik, 33 g., Dubrovnik, ubijen od ustaša u Zagrebu 1945. gde je upućen bio po zadatku CK KPH
 Engl A. Đuro-Miki, učenik, 20 g., Sarajevo, zarobljen od Nemaca 13. 11. 1943. u Lošnju i ubijen u Trstu
 Erih Lavoslav, trgov. pomoćnik, 28 g., Zagreb
 Fajer Ladislav, tekstilni radnik, 37 g., Zemun, poginuo 1943. u sastavu 7. banijske divizije
 Farhi Sarika, domaćica, 23 g., Sarajevo
 Ferenci Georg, službenik, 29 g., Sarajevo
 Finci J. Albert, službenik, 29 g., Zenica
 Finci Elica, učenica, 16 g., Sarajevo
 Finci Josip, službenik, 24 g., Sarajevo
 Finci Joško, šofer, 25 g., Sarajevo
 Finci Rahele, domaćica, 37 g., Sarajevo
 Finci-Levi Rozika, domaćica, 25 g., Sarajevo
 Finci J. Vjekoslav, krojač, 26 g., Sarajevo
 Fišer Gerson Harl, fotograf, 25 g., Dubrovnik
 Fišer-Srajber Lujza, student, 22 g., Zagreb
 Fodor Ivanka, službenik, 22 g., Zagreb, poginula 15. 4. 1945. kod Stipanovaca u sastavu 36. divizije
 Fodorov S. Vilim, učenik, 19 g., Slavonski Brod
 Fojt Ela, učenica, 17 g., Zenica
 Fraj Liana, domaćica, 30 g., Zagreb
 Frajdenfeld Bernard, učenik, 18 g., Beograd, poginuo 1945. kod Klana kao borac 1. prekomorske brigade
 Fuks Nikola, krojač, 33 g., Zagreb
 Gaon Irena, domaćica, 22 g., Sarajevo
 Gaon Mrendahaj, službenik, 32 g., Gorazde
 Goldberger Agneza, učenica, 20 g., Zagreb
 Goldmayer Zarko, učenik, 15 g., Klok
 Goldner Zlatko, zanatlija, 39 g., Zagreb
 Goldšmit A. Dora, službenik, 27 g., Zagreb
 Goldšmit Ela, službenik, 24 g., Zagreb

- Goldštajn Elvira, domaćica, 22 g., Zagreb
 Goldštajn Pavao, trgovac, 37 g., Zagreb, poginuo 1944. kao oficir u 6. diviziji
- Goldštajn Slavko, učenik, 15 g., Karlovac
 Gotsman Leo, trgov. pomoćnik, 31 g., Sarajevo
 Gotlib H. Bela, učenik, 18 g., Osijek
 Gotlib dr Hinko, advokat, 57 g., Zagreb
 Grin Šoriška, domaćica, 26 g., Virovitica
 Grin Ljubica, domaćica, 24 g., Virovitica
 Grinhut Željko, učenik, 17 g., Zagreb
 Gros Mirjam, učenica, 20 g., Daruvar, poginula 1944. u sastavu 7. banijske divizije
 Gutman Lotika, domaćica, 40 g., Sarajevo
- Hajnrth Eva, učenica, 19 g., Zagreb
 Hajnrth Truda, 22 g., službenik, Zagreb
 Hajon Josip-Joži, student, 22 g., Dubrovnik
 Hajon Viktor, krojač, 31 g., Dubrovnik
 Han Draga, službenik, 38 g., Zagreb
 Han Izidor, tehničar, 27 g., Sarajevo
 Herci Teodor, električar, 36 g.
- Herlinger D. Ljiljana, učenica, 16 g., Osijek
 Herlinger Mica, domaćica, 52 g., Osijek
 Herlinger Sarina, učiteljica, 34 g., Tešanj
 Herman Dalzdar, veterinar, 58 g., NIŠ
 Herman Gina, učenica, 14 g., Tuzla, poginula 1944. u sastavu u sastavu 27. divizije
 Herman ? (sin Herman mr Lava), učenik 21 g., Bje-
 lovar
- Heršković Emanuel, trgovac, 31 g., Zagreb, pogi-
 nuo 1944. kod Lancana u sastavu 1. prekomor-
 ske brigade
- Hirš-Broher Tonka, domaćica, 31 g., Kolomea
 Hirš Mira, učenica, 20 g., Zagreb
 Hofman Alfred, stud. medicine, 31 g., Osijek
 Hofman Alma, stud. farmacije, 22 g., Banja Luka
 Hofman Leo, službenik, 32 g., Vinkovci
 Hofman Mira, domaćica, 25 g.
 Hofman ing. Teodor, inženjer hemije, 31 g., Zagreb
 Horbec R. Zina, domaćica, 24 g., Sarajevo
 Horn Nada, student, 22 g., Osijek, poginula po-
 četkom 1945. kod Belog Manastira u sastavu
 slavonskih jedinica
- Horn D. Srećko, 42 g., Zagreb
 Horovic Bruno, učenik, 17 g., Dubrovnik
 Horvatić Miro, veterinar, 30 g., Zagreb
 Hranilović Nevenka, domaćica, 26 g., Zemun
 Hranilović VIII, službenik, 30 g., Zemun
 Hungar Oskar, učenik, 20 g., Zagreb
- Indig Ružica, medic. sestra, 31 g., Osijek
 Izzael Berta, domaćica, 29 g., Valika Gorica
 Izzael Puba, student, 25 g., Sarajevo
 Jelić-Jinker Ana, učenica, 20 g., Sisak
 Jelinek Suzana, krojačica, 28 g., Zagreb
 Julijus Anka, domaćica, 46 g., Zagreb
 Julijus D. Đuka, učenik, 18 g., Zagreb
 Julijus Jelana, stud. medicine, 41 g., Zagreb
 Julijus Stevo, učenik, 14 g., Zagreb
 Jungvirt Zlata, domaćica, 36 g., Zagreb
- Kabiljo Aron, krojač, 25 g., Sarajevo
 Kabiljo J. Danko, student, 32 g., Gradačac
 Kabiljo David, industrijalac, 37 g., Beograd, pogi-
 nuo 1944. kao oficir u 7. banijskoj diviziji
 Kabiljo Emanuela, učenica, 22 g., Sarajevo
 Kabiljo I. Haim, radiotehničar, 23 g., Sarajevo, po-
 ginuo 1944. kao borac u 19. slonačkoj brig.
 Kabiljo I. Hana, domaćica, 27 g., Sarajevo
 Kabiljo J. Isak, tehničar, 31 g., Sarajevo
 Kabiljo S. Isak, brijački radnik, 28 g., Sarajevo
 Kabiljo J. Izidor, električar, 28 g., Zavidovići
 Kabiljo Josip, trgovac, 48 g., Sarajevo
 Kabiljo Meri, radnica, 22 g., Sarajevo
 Kaljon Klara, krojačica, 19 g., Sarajevo
 Kamhi Beba, domaćica, 24 g., Sarajevo
 Kamhi Jahiel, trgov. pomoćnik, 25 g., Sarajevo
 Kamhi Jahiel, učenik, 14 g., Sarajevo
- Kamhi Rita, učenica, 16 g., Sarajevo
 Kamhi J. Sara-Beba, domaćica, 41 g., Sarajevo
 Kap 7, službenik, 39 g., Sarajevo
 Katan Daniel, stolar, 30 g., Sarajevo
 Katan M. Elizeer-Buki, trgov. pomoćnik, 28 g., Sa-
 rajevo
- Katan-Mačoro Emica, frizerka, 24 g., Sarajevo po-
 ginula 1944. na radu u Komandi područja Bihać
 Katan S. Moric, trgov. pomoćnik, 27 g., Sarajevo,
 zarobljen od ustaša 1944. i ubijen kao borac 7.
 banijske divizije
- Keler-Barvinska Meri, domaćica, 25 g.
 Kenig-Kralj Josip, službenik, 25 g., Sarajevo
 Kephil Franjo, službenik, 45 g., Zagreb
 Kern Aleksandar, učenik, 20 g., Trst
 Kern Nikola, trgov. pomoćnik, 29 g., Podravska
 Slatina
- Kital Drago, stud. medicine, 26 g.
 Klopfer-Blažić Neda, službenik, 24 g., Virovitica
 Koen Bukica, domaćica, 40 g., Sarajevo
 Koen Erna, učenica, 20 g., Sarajevo
 Koen Rafo, trgov. pomoćnik, 25 g., Sarajevo
 Kolbah ing. Dragutin, inženjer hemije, 31 g., Osijek
 Kon dr Bela, lekar, 43 g., Zagreb
 Kon Elica, učenica, 20 g., Zagreb, zarobljena od
 Nemaca 1944. kod Šumerica, odvedena u Aušvic
 i ubijena
- Kon ing. Filip, inženjer šumarstva, 30 g., Sarajevo
 Kon R. Filip, pravnik, 29 g., Mostar
 Kon Kalman, trgov. pomoćnik, 25 g., Osijek
 Kon Marija, student, 22 g., Zagreb
- Konforti Šarika, domaćica, 43 g., Bijeljina
 Kopelman Samuel, tehničar, 27 g., Sarajevo, po-
 ginuo 1944. u sastavu 7. banijske divizije
 Kopelman-Baruh Teri, domaćica, 23 g., Derвента
 Kosić J. Rozika, domaćica, 23 g., Sarajevo
 Koš Aco, učenik, 17 g., Sarajevo, umro krajem
 1943. u sastavu 13. divizije
 Koš Leo, student, 23 g., Sarajevo
 Kraus Željko, student, 23 g., Zagreb, poginuo 1943.
 u sestavu 7. banijske divizije
- Kremen Emlin, trgovac, 40 g., Zagreb
 Kronfeld Zdenka, učenica, 20 g., Zagreb
 Lajhner Oskar, trgovac, 48 g., Mostar
 Lajhner mr Anka, farmaceut, 53 g., Zagreb
 Lajtner Josipa, službenik, 41 g., Zagreb
 Lanfelder Vilim, službenik, 33 g., Osijek, poginuo
 1944. u sastavu 7. banijske divizije
- Lapter Z. Vladislav, učenik, 21 g., Varaždin
 Lapter Žiga, dentista, 45 g., Varaždin
 Laufer Fridrih, službenik, 25 g., Tuzla, umro kra-
 jem 1943. u sastavu 7. banijske divizije
 Laufer Vladislav, službenik, 45 g., Tuzla
 Lederer R. Mira, domaćica, 21 g., Vrbovsko
 Lerer Gina, radnica, 27 g., Sarajevo
 Levi Bata, električar, 23 g., Sarajevo, poginuo
 1944. u sastavu 7. banijske divizije
 Levi Benjamin, stolar, 26 g., Sarajevo
 Levi Cila, učenik, 16 g., Zemun
- Levi J. Haim, službenik, 33 g., Sarajevo
 Levi J. Hinko, brijački pomoćnik, 21 g., Banja Luka
 Levi A. Isak, učenik, 22 g., Sarajevo
 Levi C. Isak, učenik, 22 g., Tuzla
- Levi Juda, crevar, 48 g., Sarajevo
 Levi Klara, domaćica, 35 g., Zemun
 Levi J. Mario, učenik, 16 g., Zagreb
 Levi Robert, službenik, 38 g., Zemun
 Levi Vera, daktilograf, 22 g., Sarajevo
- Lovinger Mirko, službenik, 29 g., Sarajevo
 Liborman Karola, medic. sestra, 23 g.
 Liht Lea, službenik, 26 g., Zagreb
- Lipković-Grof Danica, domaćica, 35 g., Smetica
 Livojević J. Paula, domaćica, 31 g., Zagreb
 Maestro-Perera Blanka, domaćica, 46 g., Sarajevo,
 zarobljena 1944. u sastavu 35. divizije, odvedena
 u Aušvic i ubijena

- Maestro S. Jakob, trgovac, 50 g., Sarajevo, zarobljen 1944. u sastavu 35. divizije, oduveden u Aušvic i ubijen
- Majzl Vera, krojačica, 18 g., Kutina
- Maler Mirko, učenik, 20 g., Slavonski Brod
- Maler Zora, stud. farmacije, 21 g., Osijek
- Mandelbaum Šarika, domaćica, 32 g., Mostar
- Mandelsamen Natan, radnik, 24 g., Sarajevo
- Mate Sabina, medic. sestra, 40 g., Sarajevo
- Mittler Ljuba, domaćica, 25 g.
- Montiljo Hinko, dentista, 46 g., Crikvenica
- Montiljo Mihajlo, učenik, 15 g., Sarajevo
- Montiljo Reil, službenik, 23 g., Sarajevo
- Musašija Anika, učenica, 18 g., Sarajevo
- Musašija R. Flora, učenica, 20 g., Sarajevo
- Musašija Lonika, učenica, 20 g., Sarajevo
- Musašija-Papo Rašela, domaćica, 24 g., Sarajevo
- Musašija Šarika, domaćica, 25 g., Sarajevo
- Najman Irena, domaćica, 40 g., Zagreb
- Najman-Navak Karlo, službenik, 25 g.
- Pal Ilonka, učenica, 15 g., Sisak
- Pancer-Lembarger Iza, službenik, 31 g., Zagreb
- Pancer Ing. Oto, inženjer agronomije, Križavci
- Papo R. Berta, domaćica, 34 g., Sarajevo
- Papo Bonžl, domaćica, 41 g., Sarajevo
- Papo David, električar, 29 g., Sarajevo
- Papo Š. Haljon, trgovac, 28 g., Herceg Novi
- Papo Isak, trgov. pomoćnik, 23 g., Dubrovnik
- Papo D. Ing. Isak, inženjer, 31 g., Sarajevo
- Papo Ing. Jakov, inženjer, 35 g., Sarajevo
- Papo Josif, trgov. pomoćnik, 23 g., Sarajevo, poginuo 1944. u sastavu 1. prekomorske brigade
- Papo-Kon Mirjam, učenica, 19 g., Sarajevo
- Papo J. Mordo, muzičar, 35 g., Sarajevo
- Papo Mosko, službenik, 30 g., Sarajevo
- Pape H. Moša, trgovac, 47 g., Bijeljina
- Papo M. Nada, domaćica, 38 g., Sarajevo
- Papo A. Rikica, domaćica, 32 g., Sarajevo
- Pardo Mordo, trgovac, 25 g., Sarajevo, poginuo 1943. u sastavu 7. banijske divizije
- Perera David, službenik, 36 g., Sarajevo
- Perera I. David, student, 29 g., Sarajevo
- Perera I. Sadik, student prava, 24 g., Sarajevo
- Perera Salemon, krojač, 37 g., Sarajevo
- Petrović S. Klara, domaćica, 24 g., Sarajevo
- Pinto Gonda, učenica, 21 g., Sarajevo
- Polak Branko, službenik, 35 g., Zagreb
- Polak Đuro, pravnik, 35 g., Sarajevo
- Polak Hilda, službenik, 35 g., Sarajevo
- Polak O. Jozef, službenik, 23 g., Beograd
- Polak Mirjam, domaćica, 40 g., Mostar
- Polak-Danon Mirjam, domaćica, 33 g., Zenica
- Polak Oskar, tekstilni stručnjak, 49 g., Beograd
- Polak Raul, učenik, 14 g., Zagreb
- Polak Viktor-Kurt, mehaničar, 24 g.
- Poljé Branko, učenik, 20 g., Zagreb
- Princ Estera, učenica, 19 g., Zagreb
- Prister Bruno, prof. muzika, 34 g., Zagreb
- Raab Georg, trgovac, 51 g.
- Raab-Najman Margarata, domaćica, 41 g.
- Rajh Ivo, stud. tehnike, 23 g., Osijek
- Rajh Ivan, slikar, 30 g., Zagreb, poginuo 1944.
- Rausnic Liza, stud. medicine, 44 g., Zagreb
- Rehnicer Ivo, učenik, 17 g., Osijek
- Rehnicer Lili, domaćica, 38 g., Osijek
- Rehnicer Rihard, trgovac, 48 g., Osijek, poginuo 1944. u Voćinu na ruku u Komandi mesta
- Rollš Mirko, stud. veterine, 21 g., Zagreb
- Romano Flora, domaćica, 48 g., Sarajevo
- Romano Z. Isak, električar, 53 g., Sarajevo
- Romano Š. Rozika, učenica, 18 g., Travnik
- Romano Simha, domaćica, 45 g., Visoko
- Rot Josip, službenik, 37 g., Vukovar
- Rot Štefica, domaćica, 32 g., Vukovar
- Rozenrauh Ernestina, domaćica, 38 g., Sarajevo
- Rozenrauh Simo, službenik, 52 g., Sarajevo
- Rozner V. Hans-Ivo, službenik, 29 g., Sarajevo
- Salamon Lili, službenik, 31 g., Zagreb
- Salom Berno, pravnik, 28 g., Sarajevo
- Salom S. Sida, domaćica, 46 g., Zenica
- Samakovića Miso, stud. medicine, 23 g., Gorazde
- Santo Mira, učenica, 21 g., Zagreb
- Sattler Drago, službenik, 29 g., Zagreb
- Sattler Hilda, domaćica, 25 g., Zagreb
- Solinger Jelena, službenik, 25 g., Zagreb
- Sigler M. Šandor, trgovac, 55 g., Dubrava
- Štadlž Drago, službenik, 35 g.
- Singer V. Katica, domaćica, 33 g., Kikinda
- Svačenski Vera, student, 22 g., Osijek
- Sajbar Ema, učenica, 18 g., Zagreb
- Šajer Elza, domaćica, 40 g., Zagreb, ubijena 1944. od ustaša u Ludbregu
- Šarkić Ing. Vito, inženjer, 48 g., Sarajevo
- Šlezinger Hinko, službenik, 28 g., Ivanec
- Spicer Mirjam, 15 g., učenica, Osijek
- Spicer Viktor, službenik, 44 g., Osijek
- Spicer L. Zdenka, domaćica, 28 g., Beograd
- Spigler-Levi Sofija, domaćica, 28 g., Sarajevo
- Spigler-Stanić Fedor, učenik, 20 g., Ludbreg
- Spigler-Stanić dr. Oto, pravnik, 42 g., Ludbreg
- Spigler-Stanić Vlasta, učenica, 18 g., Ludbreg
- Štalar Sofija, domaćica, 25 g.
- Štajn Hinko, tipograf, 30 g., Zagreb
- Štajn Toma, stud. medicine, 25 g., Zagreb
- Štajn Vera, domaćica, 29 g., Zagreb
- Štajner Rudolf, službenik, 29 g., Virovitica
- Štajner Zdenka, student, 24 g., Zagreb
- Štajnic Vilim, trgovac, 47 g., Dubrovnik
- Šteković J. Klara, učenica, 20 g., Sarajevo
- Stern Dragan, učenik, 13 g., Zagreb
- Stern Gizela, domaćica, 38 g., Zagreb
- Stern Ivica, učenik, 16 g., Osijek, poginuo krajem 1943. u sastavu Diijskog odreda pri napadu na voz
- Stern Mladen, stud. farmacije, 22 g., Bjelovar
- Stern Zvonko, učenik, 15 g., Osijek
- Sternberg-Levi Flora, domaćica, 42 g., Sarajevo
- Sulbbaum Franjo, trgov. pomoćnik, 22 g.
- Sultajš Zlatko, stud. medicine, 22 g., Bjelovar
- Švarc Bilinka, domaćica, 23 g., Sarajevo
- Švarc Branko, službenik, 20 g., Ogulin
- Švarc Ivo, pravnik, 31 g.
- Švarc Jeti, stud. medicine, 22 g., Sarajevo
- Švarc Janko, službenik, 25 g.
- Švarc Jovan, službenik, 38 g., Novi Sad
- Švarc Krešimir, stud. medicine, 23 g., Zagreb
- Švarc Lea, učenica, 19 g., Sarajevo
- Švarc Milan, službenik, 25 g., Ogulin
- Švicer Ing. Aleksandar, inženjer hemije, 31 g., Leškovac
- Tausig Marija, domaćica, 29 g., Zagreb
- Termbah Mirko, stud. farmacije, 23 g., Sarajevo
- Torek Gizela, učenica, 20 g., Sarajevo
- Trif-Najmor Julka, domaćica, 38 g., Zagreb
- Trinki A. Cazo, učenik, 14 g., Zenica
- Trinki S. Rifka, domaćica, 39 g., Zenica
- Ungar Irena, domaćica, 30 g., Zagreb
- Vadljal A. Blanka, učenica, 19 g., Sarajevo
- Vahs Paula, službenik, 35 g., Zagreb
- Vajnberger Dragica, službenik, 23 g., Zagreb
- Vajs Bogdan, trgovac, 43 g., Donja Stubica
- Vajs Cicko, profesor, 23 g., Zenica
- Vajs Dana, učenica, 21 g., Prijedor
- Vajs Jakob, trgov. pomoćnik, 27 g., Slavonski Brod, poginuo 1944. u sastavu 28. divizije
- Vajs-Najman Margita, domaćica, 52 g., Daruvar
- Vajs Marija, domaćica, 40 g., Popovača
- Vajs Milica, tekstilni tehničar, 34 g., Zagreb
- Vajs-Spicer Zlata, domaćica, 42 g., Sl. Brod
- Vajs Zora, službenik, 25 g., Đakovo
- Vaiser Ivo, učenik, 20 g., Zagreb
- Vaserštajn Alojz, 24 g., Osijek

62 J. Romano

Veber A. Erna, domaćica, 32 g., Zagreb
Veber Rudolf, službenik, 42 g., V. Barna
Vinkler Josip, student, 25 g., Zagreb

Viliš Jozef, hotelijer, 59 g., Beograd
Vizer Maja, domaćica, 27 g., Osijek
Volner-Šik Mira, službenik, 25 g., Zagreb

Prilog 5: Spisak učesnika u narodnooslobodilačkom pokretu (NOP)

Abeles Fric, trgovac, 37 g., Zagreb
Abeles Hanzi, domaćica, 23 g., Zagreb
Abeles Vilma, nastavnica muzike, 55 g., Zagreb
Abinun Benjamin-Binko, službenik, 33 g., Sarajevo
Abinun-Lovi Doja, domaćica, 30 g., Sarajevo
Abinun J. Gracija, učenica, 14 g., Sarajevo
Abinun Jakica, obučar, 40 g., Sarajevo
Abinun B. Leon-Leopold, krojač, 30 g., Sarajevo
Abinun-Pape Matilda, krojačica, 36 g., Sarajevo
Abinun Rozika, učenica, 20 g., Sarajevo
Abinun M. Sara, krojačica, 28 g., Travnik
Abraham J. Mordehaj, krojač, 30 g., Sarajevo
Abraham Ruža, domaćica, 32 g., Sarajevo
Adžes Tilda, domaćica, 34 g., Sarajevo
Adler Samuel, službenik, 55 g., Slavonski Brod
Adler Zora, domaćica, 43 g., Slavonski Brod
Ajhner-Kraus Lili, domaćica, 38 g., Osijek
Ajncig Nikola, trgovac, 56 g., Zagreb
Akons Henrih, trgovac, 53 g., Beograd
Albahari Erna, učenica, 14 g., Sarajevo
Albahari Estera, domaćica, 29 g., Sarajevo
Albahari J. Nada, učenica, 19 g., Sarajevo
Albahari Rena, domaćica, 60 g., Sarajevo
Albahari Rikica, domaćica, 40 g., Sarajevo
Albahari-Levinger A. Selma, službenik, 29 g., Sarajevo
Albahari G. Šabetaj, službenik, 35 g., Sarajevo
Alkalaj Buki, trgovac, 46 g., Sarajevo
Alkalaj Estera, domaćica, 40 g., Sarajevo
Alkalaj Flora, domaćica, 34 g., Sarajevo
Alkalaj R. Gilda, domaćica, 43 g., Sarajevo
Alkalaj Halim, profesor, 31 g., Beograd
Alkalaj dr Josip, pravnik, 46 g., Sarajevo
Alkalaj Moreno, zanatlija, 41 g., Sarajevo
Alkalaj Moric, trgovac, 43 g., Sarajevo
Alkalaj B. Moric, učenik, 17 g., Sarajevo
Alkalaj Šarika, domaćica, 45 g., Sarajevo
Altarac Albert, krojač, 38 g., Sarajevo
Altarac Avram-Aifi, stolar, 22 g., Sarajevo
Altarac M. Avram, učitelj, 57 g., Sarajevo
Altarac C. Baševa, učiteljica, 41 g., Sarajevo
Altarac David, limar, 56 g., Sarajevo
Altarac Erna, krojačica, 38 g., Sarajevo
Altarac Erna, domaćica, 22 g., Sarajevo
Altarac Estera, domaćica, 30 g., Sarajevo
Altarac Gina, radnica, 33 g., Sarajevo
Altarac-Baruh Hana, domaćica, 39 g., Sarajevo
Altarac Hermina, radnica, 22 g., Sarajevo
Altarac Izak, trgovac, 55 g., Mostar, zarobljen 1944. u Lici od Nemaca, odveden u Aušvic i ubijen
Altarac Jakov, krojač, 36 g., Sarajevo
Altarac Jozef, učenik, 15 g., Sarajevo
Altarac Malvina, domaćica, 38 g., Osijek
Altarac Moric-Hadžilija, trgovac, 50 g., Sarajevo
Altarac Roza, radnica, 31 g., Sarajevo
Altarac Salamon, obučar, 56 g., Sarajevo
Altarac Sarina, službenik, 34 g., Sarajevo
Altarac Sofija, domaćica, 52 g., Mostar, zarobljena 1944. u Lici od Nemaca, odvedena u Aušvic i ubijena
Altmajer-Levi Klara, domaćica, 52 g., Sarajevo
Altišteter-Pisker Elvira, domaćica, 27 g., Zagreb
Altišteter Pavao, trgovac, 48 g., Zagreb
Anđelić Vlado, novinar, 40 g., Zagreb
Anđelo Irma, službenik, 31 g., Zagreb
Anđelo Netika, službenik, 44 g., Zagreb
Anđelo Sarina, službenik, 46 g., Zagreb
Arvaj Janko, službenik, 41 g.
Ast-Samakovlija Laura, krojačica, 32 g., Sarajevo, ubijena od četnika aprila 1944. kod Bugojna
Atlas Albert, trgovac, 43 g., Sarajevo
Atlas M. Avram, učitelj, 43 g., Sarajevo
Atlas Blanka, frizerka, 36 g., Sarajevo
Atlas David, službenik, 40 g., Sarajevo
Atlas Dudo, trgovac, 37 g., Sarajevo
Atlas-Kulić Flora-Lola, učenica, 17 g., Sarajevo
Atlas J. Hana-Nata, učenica, 15 g., Sarajevo
Atlas Miko, krojač, 47 g., Sarajevo
Atlas Naftali-Buki, krojač, 35 g., Sarajevo
Atlas Rafo, trgovac, 39 g., Sarajevo
Austender M. Drago, učenik, 15 g., Vinkovci
Bajhaker Greguric, brijački pomoćnik, 25 g.
Baruh Albert, trgovac, 35 g., Sarajevo
Baruh-Balko Elka, učenica, 14 g., Sarajevo
Baruh Estera, domaćica, 36 g., Sarajevo
Baruh Izidor, tipograf, 47 g., Sarajevo
Baruh I. Jakov, službenik, 52 g., Sarajevo
Baruh S. Jakov, obučar, 46 g., Sarajevo
Baruh Pepica, domaćica, 46 g., Sarajevo
Baruh Salamon, rabin, 38 g., Dubrovnik, ubijen 1944. od jedinica »Handžar« divizije
Baruh dr Silvio, advokat, 47 g., Sarajevo
Bek Rudolf, službenik, 52 g.
Beljan Bartol, trgovac, 49 g., Slavonski Brod
Benedik J. Eva, učenica, 18 g., Sarajevo
Berger Armin, trgovac, 50 g., Zagreb
Berger Marija, domaćica, 42 g., Zagreb
Blen Ignac, veterinar, 69 g., Sarajevo
Bihlar Makso, trgovac, 70 g., Osijek
Bišicki Antonija, nastavnik muzike, 37 g., Zagreb
Bitel Amalija, domaćica, 57 g., Osijek
Bitel Oskar, službenik, 38 g., Osijek
Bitel Štefica, domaćica, 27 g., Osijek
Blau-Dajč A. Paula, nastavnica muzike, 61 g., Zagreb
Blažić Zlata, domaćica, 37 g., Čakovec
Blumental Jakov, knjižar, 50 g., Zagreb, ubijen 1944. u Otočcu od ustaša
Boran dr ? , pravnik, 50 g., Zagreb, poginuo 1944. od bombardovanja
Boran ? , domaćica, 45 g., Zagreb, poginula 1944. od bombardovanja
Borovic Armin, trgovac, 45 g., Vinkovci
Borovic A. Jelika, učenica, 19 g., Vinkovci
Borovic Margita, domaćica, 45 g., Vinkovci
Bošan Leopold, trgovac, 51 g., Zagreb
Brajter-Liht V. Cilika, domaćica, 53 g., Zagreb
Breher Tonka, službenik, 30 g., Sarajevo
Brihta Jolanda, profesor, 41 g., Zagreb
Brihta dr Milan, advokat, 56 g., Osijek
Brihta Zdenko, službenik, 25 g., Zagreb
Brihta Zeljko, učenik, 14 g., Zagreb
Bril-Redliht Stela, domaćica, 56 g., Zagreb
Bril dr Žiga, veterinar, 63 g., Zagreb
Buhbinder Malvina, domaćica, 56 g., Osijek
Buhbinder Marlo, krojač, 58 g., Sarajevo
Cajlinger Ing. Gerhart, inženjer, 37 g.

- Cajzler Ernest, mehaničar, 36 g., Zagreb
 Cajzler-Hafner Greta, domaćica, 29 g., Zagreb
 Cimerman-Hajcer Eta, domaćica, 70 g., Osijek
 Cvalček Vilma, domaćica, 22 g., Sarajevo
 Čuček Samuel, stud. muzičke akademije, 32 g.,
 Mostar
 Časar Ema, stud. filozofije, 23 g., Sarajevo
 Čehović O. Nada, učiteljica, 39 g., Zagreb
 Čerkovski-Fuks Elvira, domaćica, 30 g., Osijek
 Čerkovski Ilija, trgovac, 51 g., Sarajevo
 Čerkovski Zdenka, službenik, 20 g., Osijek
 Dajč-Bek Boriška, domaćica, 37 g., Koprivnica
 Dajč Erika, završila gimnaziju, 22 g., Zagreb
 Dajč Eva, učenica, 20 g., Zagreb
 Dajč Vera, nastavnik, 24 g., Zagreb
 Danli Regina, učenica, 20 g., Sarajevo
 Danon I. Albert-Barto, trgovac, 53 g., Sarajevo
 Danon S. Ana, učiteljica, 36 g., Bos. Brod.
 Danon Beba, završila gimnaziju, 22 g., Sarajevo
 Danon I. ing. Cadik, inženjer, 45 g., Sarajevo
 Danon S. Ela, krojačica, 32 g., Sarajevo
 Danon-Levi Erna, domaćica, 30 g., Sarajevo
 Danon J. Estera, učenica, 13 g., Sarajevo
 Danon Z. Izidor, trgovac, 43 g., Mostar
 Danon Jakov, bravar, 54 g., Sarajevo
 Danon D. Klara, domaćica, 36 g., Beograd
 Danon Z. Mirjam, domaćica, 28 g., Mostar
 Danon Moša, trgovac, 45 g., Mostar, umro 1944.
 Danon Regina, učenica, 16 g., Sarajevo
 Danon Regina, domaćica, 44 g., Sarajevo
 Danon-Papo A. Rikica, domaćica, 28 g., Sarajevo
 Danon Santo, učenik u privredi, 17 g., Sarajevo
 Danon I. Sara, učenica, 16 g., Zenica
 Danon-Tolentino Stela, domaćica, 37 g., Sarajevo
 Davidović Zdenka, domaćica, 25 g., Slavons. Požega
 Demajo Binko, službenik, 37 g., Sarajevo
 Demajo S. Ernica, službenik, 26 g., Sarajevo
 Demajo Rikica, učiteljica, 36 g., Sarajevo
 Dirnbah Lujza, domaćica, 44 g., umrla 1944 u
 Ponikvama
 Dirnbah Mirko, učenik, 14 g., umro 1944. u Po-
 nikvama
 Dobrinac-Goldšmit Antonija, službenik, 40 g., Za-
 greb
 Dobrinac Branka, učenica, 16 g., Zagreb
 Dobrinac Vitomir, knjigovođa, 42 g., Zagreb
 Dorner M. Gustav, industrijalac, 61 g., Zagreb,
 umro januara 1945. na Korčulu
 Dorner-Spigler Ivka, domaćica, 50 g., Zagreb
 Dorner A. dr Kazimir, advokat, 44 g., Zagreb,
 umro juna 1944. u Slunju
 Drašinger-Aitarac Estera, službenik, 35 g., Sarajevo
 Drašinger-Lakrić Marko, mehaničar, 39 g., Zagreb
 Drašinger Ruža, službenik, 47 g., Zagreb
 Druker-Finci Klara, domaćica, 37 g., Sarajevo
 Druker O. Ljubica, učenica, 18 g., Sarajevo
 Druker Makso, službenik, 38 g., Sarajevo
 Druker J. Otakar, službenik, 47 g., Sarajevo
 Druker Rut, učenica, 13 g., Sarajevo
 Druker Viola, domaćica, 42 g., Sarajevo
 Dubeljfer Osvald, trgovac, 38 g., Dubrovnik
 Ebenšpanger Robert, službenik, 36 g., Zagreb, po-
 ginuo krajem 1943. u Slunju od bombardovanja
 Ekštajn R. Anka, učenica, 15 g., Zagreb
 Ekštajn-Bruker R. Ruža, domaćica, 28 g., Podravska
 Slatina
 Eređniner Nada, službenik, 35 g., Osijek
 Erenfrajnd-Erić Milan, inženjer, 37 g., Zagreb
 Eškenazi Albert, učenik, 14 g., Slavonski Brod
 Eškenazi David, krojač, 37 g., Sarajevo, ubijen od
 ustaša 1944.
 Eškenazi J. David, zanatlija, 35 g., Sarajevo
 Fajer Đuro, krznar, 45 g., Osijek
 Fajer Klara, domaćica, 38 g., Zemun
 Fajer Lucija, domaćica, 39 g., Osijek
 Fajn Adolfina, domaćica, 35 g., Zagreb
 Ferber I. Ruža, domaćica, 39 g., Zagreb
 Finci Albert, rabin, 30 g., Sarajevo
 Finci Ašer, službenik, 44 g., Sarajevo
 Finci J. Ašer, trgovac, 36 g., Sarajevo
 Finci Gabriel, učenik, 16 g., Sarajevo, umro 1944.
 u Topuskom
 Finci J. Isak, učenik, 16 g., Sarajevo
 Finci J. Jahiel, trgovac, 58 g., Sarajevo
 Finci Josip, učenik, 14 g., Sarajevo
 Finci-Barišić Josip, krojač, 46 g., Sarajevo, ubi-
 jen od ustaša 1944.
 Finci-Papo Lonika, profesor, 30 g., Kikinda
 Finci J. Mento, učenik, 15 g., Sarajevo
 Finci Oto, trgovac, 47 g., Beograd
 Finci Salamon, trgovac, 37 g., Sarajevo
 Fišer Hugo, fotograf, 40 g., Zagreb
 Fišer-Klajn Katica, domaćica, 47 g., Zagreb
 Fišer-Taus Lili, domaćica, 34 g., Zagreb
 Fišer O. Vera, učenica, 18 g., Zagreb
 Flajšhaker Jakov, pekar, 57 g., Makarska, pogi-
 nuo 1944. u Gilini od bombardovanja
 Fleš Filip, bravar, 55 g.
 Frajndlich Emil, stud. medicne, 22 g., Zagreb
 Frank Dragica, domaćica, 30 g., Zagreb
 Frank Dragutin, drvski stručnjak, 41 g., Osijek
 Frank J. Jellsaveta, krojačica, 21 g., Osijek
 Fric-Rozenberg Ana, domaćica, 35 g., Zagreb
 Fric ing. Zeljko, inženjer hemije, 45 g., Zagreb
 Fuks Egon, službenik, 34 g., Beograd
 Fuks-Vajs Z. Eva, službenik, 30 g., Beograd
 Furman Alma, domaćica, 56 g., Zagreb
 Furman Jelka, domaćica, 23 g., Zagreb
 Furman Marko, trgovac, 55 g., Zagreb
 Furman Tea, domaćica, 21 g., Zagreb
 Gaon Jakov, trgov. pomoćnik, 41 g., Sarajevo, u-
 bijen 1944. od ustaša
 Gaon-Danon Loti, domaćica, 40 g., Sarajevo
 Gaon Mento, trgovac, 47 g., Sarajevo
 Gaon Rena, krojačica, 34 g., Konjic
 Gerstman Dora, domaćica, 28 g., Slavonska Po-
 žega
 Gerstman Gustav, 34 g., službenik, Slavonska
 Požega
 Ginsberg Adela, domaćica, 60 g., Osijek, ubijena
 od ustaša 1944.
 Glazer Maks, službenik, 36 g., Zagreb
 Glazer Anica, domaćica, 45 g., Đurđinovac, po-
 ginula 1944. od bombardovanja
 Gild Dragica, domaćica, 55 g., Osijek
 Gild Jakov, trgovac, 59 g., Osijek
 Gilkštal Oto, trgovac, 51 g.
 Goldberger Majer, trgovac, 42 g.
 Goldfarb Katica, domaćica, 40 g., Zagreb
 Goldfarb Sigmund, trgovac, 44 g., Zagreb
 Goldmajer Vida, domaćica, 24 g., Klek, uhvaćena
 1944. od Nemaca, odvećena u Aušvic i ubijena
 Goldner Hugo, trgovac, 35 g., Zagreb
 Goldner Julije, trgovac, 37 g., Zagreb
 Goldner H. Vlado, učenik, 45 g., Ogulin
 Goldšmit-Gereg Berta, domaćica, 52 g., Osijek
 Goldštein dr. Aleksandar, pravnik, 31 g., Osijek
 Goldštein Danko, učenik, 45 g., Karlovac
 Goldštein Oto, trgovac, 50 g., poginuo krajem 1943.
 od bombardovanja
 Goldštein-Gild Zlata, domaćica, 30 g., Osijek
 Gomboš I. ing. Stjepan, inženjer, 48 g., Sombor
 Gorski Ljerka, domaćica, 23 g.
 Gosti Josip, veterinar, 44 g., Ogulin
 Gosti J. Nada, učenica, 15 g., Ogulin
 Gosti Ruža, domaćica, 38 g., Ogulin
 Gotesman S. Rikica, domaćica, 37 g., Sarajevo
 Grin Margita, domaćica, 48 g., Virovitica
 Griner Ernica, domaćica, 28 g.
 Grinhut D. Berta, učenica, 16 g., Bjelovar
 Grinhut Drago, službenik, 50 g., Bjelovar
 Grinhut Margareta, domaćica, 43 g., Bjelovar

- Grinhut D. Ruben, učenica, 14 g., Bjelovar
 Grinhut D. Vera, učenica, 13 g., Bjelovar
 Grinhut Vilko, službenik, 48 g., Zagreb
 Gutman Elizabeta, frizerka, 30 g., Zagreb
 Gutman Jakica, učenik, 15 g., Sarajevo
 Gutman Leo, učenik, 13 g., Sarajevo
 Haberman Terka, krojačica, 35 g., Vinkovci
 Hajner Rudolf, trgovac, 43 g., Zagreb
 Hajnrih-Vimer Barbara, domaćica, 51 g., Pitomača
 Hajnrih Josip, službenik, 51 g., Pitomača
 Halas N. Klara, učenica, 13 g., Zagreb
 Halas Nikola, službenik, 47 g., Zagreb
 Halas Roza, domaćica, 39 g., Zagreb
 Halas N. Vera, učenica, 16 g., Zagreb
 Han H. Ana, domaćica, 37 g., Zagreb
 Has Zeljko, službenik, 35 g., Zagreb
 Henigsfeld Ing. Ervin, inženjer, 45 g., Zagreb
 Hemigsfeld-Kolin Vera, pravnik, 37 g., Zagreb
 Herak Slavko, službenik, 45 g.
 Heran L. Rudi, student, 29 g., Zagreb
 Herci Teodor, službenik, 30 g., Osijek
 Hercvald Petar, službenik, 23 g.
 Herman Oskar, slikar, 57 g., Zagreb
 Herman Rudi, službenik, 25 g., Zagreb
 Herman Šarlota, domaćica, 50 g., Zagreb
 Heršković Draga, domaćica, 33 g., Osijek
 Hiršfeld Zdenek, službenik, 25 g., Zagreb
 Hirši Drago, trgovac, 53 g., Zagreb
 Hirši-Satler I. Elza, domaćica, 33 g., Ivančićgrad
 Hirši Lea, domaćica, 22 g., Zagreb
 Hirši Magda, domaćica, 31 g., Bjelovar
 Hirši Marija, domaćica, 58 g., Zagreb
 Hirši Marta, domaćica, 38 g., Koprivnica
 Hirši Milan, trgovac, 56 g., Bjelovar
 Hirt Franjo, službenik, 28 g., Vukovar
 Hirt Leopold, bankar, 60 g., Beograd
 Hirt Oglia, domaćica, 55 g., Vukovar
 Hofman Arnold, službenik, 48 g., Križevci
 Hofman A. Lea, učenica, 20 g., Križevci
 Hofman Zlata, domaćica, 41 g., Križevci
 Hohberger Lucija, domaćica, 19 g., Zagreb
 Hohberger Meks, električar, 22 g., Zagreb
 Holcer Meks, službenik, 24 g., Daruvar
 Holcer Zlata, učenica, 16 g., Daruvar
 Honenvald I. Alfred, učenik, 15 g., Feričanci
 Honenvald Ilija, trgovac, 49 g., Feričanci
 Honenvald I. Magdalena, učenica, 19 g., Feričanci
 Honenvald Šarlota, domaćica, 43 g., Feričanci
 Horović Mira, domaćica, 21 g., Dubrovnik
 Horović I. Mito, učenik, 14 g., Dubrovnik
 Horvat Ing. Elza, inženjer agronomija, 35 g., Zagreb
 Horvat J. Ruža, domaćica, 31 g., Zagreb
 Ilaš R. Flora, učenica, 19 g., Sarajevo
 Indig D. Ladislav, službenik, 34 g., Osijek
 Janković O. Viola, učenica, 17 g., Sarajevo
 Jelinek Josip, trgov. zastupnik, 42 g., Zagreb
 Jelinek Nada, profesor, 29 g., Zagreb
 Jung Jelka, domaćica, 46 g., Osijek
 Jung M. Ljerkica, učenica, 20 g., Osijek
 Jung Marcel, trgovac, 52 g., Osijek
 Jung M. Vlatko, učenik, 13 g., Osijek
 Kabiljo A. Erna, domaćica, 37 g., Sarajevo
 Kabiljo D. Flora, učenica, 15 g., Bugojno
 Kabiljo S. Fredi, učenik, 16 g., Mostar, uhvaćen od Nemaca 1944. odveden u Aušvic i ubijen
 Kabiljo Hanika, domaćica, 27 g., Sarajevo
 Kabiljo Išo, trgov. putnik, 38 g., Sarajevo
 Kabiljo L. Iso, učenik, 16 g., Sarajevo
 Kabiljo Izidor, trgovac, 35 g., Sarajevo
 Kabiljo Joži, trgovac, 30 g., Sarajevo
 Kabiljo Leon-Lajo, pravnik, 36 g., Sarajevo
 Kabiljo Mario, službenik, 37 g., Sarajevo
 Kabiljo Rahala, domaćica, 35 g., Mostar, uhvaćena od Nemaca 1944. odvedena u Aušvic i ubijena
 Kabiljo-Baruh Rifka, domaćica, 40 g., Sarajevo
 Kabiljo dr Salamon, pravnik, 38 g., Mostar, uhvaćen od Nemaca 1944. odveden u Aušvic i ubijen
 Kabiljo Santo, krojač, 37 g., Sarajevo
 Kadelburg-Poljokan Serafina, domaćica, 23 g., Vinkovci
 Kalon Jakica-Stjepan, trgovac, 43 g., Sarajevo
 Kaiser-Engelsrat Henrijeta, domaćica, 51 g., Osijek
 Kajzer Livija, domaćica, 54 g., Osijek
 Kajzer J. Marijana, učenica, 16 g., Osijek
 Kamhi D. Ing. Aron, arhitekta, 38 g., Sarajevo
 Kamhi Berta, profesor, 39 g., Sarajevo
 Kamhi D. dr Halm, službenik, 44 g., Sarajevo
 Kamhi J. Mišo, 42 g., Sarajevo
 Kamhi I. Regina, domaćica, 28 g., Sarajevo
 Kamhi Šulam, domaćica, 40 g., Sarajevo, poginula 1944. od bombardovanja
 Katan Albert, trgovac, 37 g., Sarajevo
 Katan Isak, službenik, 40 g., Sarajevo
 Katan Josip, trgovac, 38 g., Trst
 Kauders Elza, domaćica, 42 g., Zagreb
 Kauders Lela, učenica, 20 g., Zagreb
 Kavezon J. Isak, zanatlija, 45 g., Sarajevo
 Kavezon Mosko, pravnik, 34 g., Osijek
 Kavezon-Fleš Vera, stud. medicine, 25 g., Osijek, umrla 1944. u Barlju
 Kanig-Demonštaln Ilona, službenik, 42 g., Zagreb
 Kerpner-Rosenbaum Fani, zanatlija, 47 g., Zagreb
 Kiršner-Milančić Frl, domaćica, 39 g., Sremska Mitrovica, umrla marta 1945. u Beogradu
 Kiršner N. Slavko, advokat, 50 g., Sremska Mitrovica
 Klaber D. Zora, domaćica, 38 g., Zagreb
 Klajn-Kon Gizela, domaćica, 51 g., Zagreb
 Klajn Mela, učenica, 20 g., Sarajevo
 Klajn Rudolf, službenik, 34 g., Zagreb
 Klajn Zdenka, službenik, 34 g., Zagreb
 Klajnčević Josip, mehaničar, 47 g.
 Knež Nemanja, trgovac, 62 g., Zagreb
 Koen David, trgovac, 59 g., Mostar, ubijen od ustaša avgusta 1944. kod Ritovca
 Koen J. Erna, domaćica, 42 g., Mostar
 Koen Jozef, trgovac, 45 g., Sarajevo
 Koen Leon, stolar, 51 g., Sarajevo
 Koen Leta, domaćica, 28 g., Sarajevo
 Kolman Paul, trgovac, 45 g., Zagreb
 Kon Ing. Emil, inženjer, 45 g., Sarajevo
 Kon E. Elvira, fotograf, 24 g., Dubrovnik
 Kon Ernestina, domaćica, 52 g., poginula 1944. od bombardovanja
 Kon Fridrih, službenik, 43 g.
 Kon L. Gizela, domaćica, 51 g., Dubrovnik
 Kon J. dr Marija, profesor, 49 g., Sarajevo
 Kon Mihailo, službenik, 26 g., Zagreb
 Kon Robert, trgovac, 52 g., Mostar — ubijen od ustaša 1944. g.
 Kon Ruben, učenik, 14 g., Zagreb
 Kon Ruža, domaćica, 34 g., Zagreb
 Kon Serafina, domaćica, 49 g., Mostar, ubijena od ustaša 1944.
 Kon Viktor, trgovac, 43 g., Zagreb
 Konforti Jozef, trgovac, 42 g., Mostar, ubijen od ustaša 1944.
 Konforti-Lavinger Ela, domaćica, 31 g., Sarajevo
 Konforti C. Mordehaj, tipograf, 63 g., Sarajevo
 Konosi Gizela, službenik, 25 g.
 Kornhauer Vilim, direktor fabrike, 51 g., Osijek
 Koricner Egon, tehničar, 34 g., Podravska Slatina
 Koroša Gizela, službenik, 28 g., Zagreb
 Kraus-Kon Elvira, domaćica, 38 g., Zagreb, uhvaćena 1944. od ustaša odvedena u Jasenovac i ubijena
 Kraus Irma, domaćica, 45 g., Bjelovar
 Kraus Ivan, advokat, 53 g., Bjelovar
 Kraus Julko, krojač, 40 g., Zagreb, uhvaćen od ustaša 1944. odveden u Jasenovac i ubijen

- Kraus Olga, učenica, 15 g., Zagreb, uhvaćena od ustaša 1944. odvedena u Jasenovac i ubijena
- Krautblat Makso, trgovac, 30 g., Sarajevo
- Krešić-Sarvaš Jelka, domaćica, 56 g., Osijek
- Križanić N. Nada, domaćica, 30 g., Zagreb
- Kugler E. Herta, učenica, 19 g., Sarajevo
- Lajhner Lea, domaćica, 37 g., Mostar
- Lajhner Lotar, trgovac, 39 g., Mostar
- Lajhner Anka, službenik, 53 g., Zagreb
- Lajhner Ivka, službenik, 54 g., Zagreb
- Lajhner-Jakšić Ivo, glumac, 21 g., Osijek
- Lajhner Klara, službenik, 31 g., Osijek
- Lajhner-Jakšić Laza, glumac, 34 g., Osijek
- Lajhner-Udovičić Lidija, učenica, 20 g., Osijek
- Lapser Lea, domaćica, 44 g., Varaždin
- Lasio Ignac, veterinar, 57 g., Banja Luka
- Latinger Viola, službenik, 21 g., Beograd
- Lauffer Moric, antikvar, 45 g., Tuzla
- Lauffer D. Tereza, domaćica, 29 g., Vinkovci
- Lauš Beba, domaćica, 48 g., Zagreb
- Lebl Panika, službenik, 30 g., Zagreb
- Lebl Julijana, domaćica, 53 g., Zagreb
- Ledeč Franjo, trgovac, 40 g.
- Ler Edita, službenik, 25 g.
- Lev-Dragović Draga, domaćica, 35 g., Zagreb
- Lev I. Ela, profesor, 33 g., Zagreb
- Levak Gido, službenik, 38 g., Višegrad
- Levak-Romano Rina, domaćica, 24 g., Višegrad
- Levenštejn Armin, službenik, 43 g.
- Levi Benjamin, trgovac, 52 g., Zenica
- Levi David-Binko, brljac, 51 g., Sarajevo
- Levi Dona, domaćica, 47 g., Sarajevo
- Levi Erna, učiteljica, 46 g., Sarajevo
- Levi J. Estera, učenica, 16 g., Sarajevo
- Levi Flara, učenica, 20 g., Sarajevo
- Levi J. Gentila, učenica, 18 g., Sarajevo
- Levi-Salom Hana, domaćica, 41 g., Sarajevo
- Levi A. Iso, radnik, 26 g., Tuzla
- Levi dr Izidor, advokat, 55 g., Sarajevo
- Levi Leon, trgovac, 47 g., Sarajevo
- Levi T. Lonika, učenica, 14 g., Sarajevo
- Levi M. Majer, učenik, 14 g., Sarajevo
- Levi Moric, učenik, 21 g., Sarajevo
- Levi J. Moric, građev. preduzimač, 30 g., Sarajevo
- Levi S. Moric, trgov. pomoćnik, 37 g., Sarajevo
- Levi J. Todoros, časovničar, 45 g., Sarajevo
- Licht V. Milan, trgovac, 60 g., Zagreb
- Licht Milka, domaćica, 45 g., Zagreb
- Luncer Johana, crtačica, 45 g., Zagreb
- Lustig Ervin, mesar, 46 g.
- Maestro Flara, domaćica, 65 g., Sarajevo
- Majder, O. Jelka, učenica, 15 g., Zagreb
- Maizer Toma, domaćica, 40 g., Osijek
- Man Hinko, graditelj, 41 g., Zagreb
- Mandić-Papo Luna, učenica, 19 g., Sarajevo
- Mandić Rašela, domaćica, 40 g., Sarajevo
- Mate ing. Andrija, inženjer, 42 g., Sarajevo
- Matej Andrija, automohaničar, 47 g.
- Meder-Altarc Cilika, radnica, 24 g., Sarajevo
- Merker J. Honka, domaćica, 49 g., Zagreb
- Mosingler Ateksandar, službenik, 50 g., Zagreb, poginuo 1944. od bombardovanja
- Mifer-Kraus Ljuba, domaćica, 42 g., Slavenska Požega
- Miller Slavko, učenik, 18 g., Zagreb
- Miller Slavko, trgovac, 53 g., Osijek
- Miller Vera, službenik, 23 g., Zagreb
- Miljević H. Ing. Vlado, inženjer, 42 g., Pakrac
- Mond Herman, trgovac, 41 g., Zagreb
- Montiljo J. Blanka, domaćica, 53 g., Sarajevo
- Montiljo J. Blenka, učenica, 17 g., Zagreb
- Montiljo-Gaon Hana, domaćica, 45 g., Zagreb
- Montiljo Jakov, trgovac, 50 g., Zagreb
- Montiljo J. Leon, monter, 35 g., Sarajevo
- Montiljo Rahela, domaćica, 28 g., Sarajevo
- Muger ? , službenik, 42 g., Krapina
- Muger Dragica, 38 g., Krapina
- Munk Klemens, učenik, 20 g., Beograd
- Nadž-Kloper Jelena, domaćica, 40 g.
- Nahmiljas J. Samuel-Puba, industrijalac, 41 g., Beograd
- Najbaum Ladislav, službenik, 47 g.
- Najman Adam, trgovac, 47 g., Staro Polje
- Najman Andor, trgovac, 48 g., Kikinda
- Najman-Svarcbar Hilda, domaćica, 25 g., Kikinda
- Najman-Fleš Ida, domaćica, 35 g., Zagreb
- Najman Paula, domaćica, 53 g., Kikinda
- Najman J. Zvonimir, službenik, 38 g., Zagreb
- Nikić A. Edita, učenica, 23 g., Sarajevo
- Njemirovski Mira, završila gimnaziju, 21 g., Osijek
- Njemirovski Nada, završila trgovačku akademiju, 24 g., Osijek
- Ofeňbah Sigmund, trgovac, 45 g., Zagreb
- Ovadia A. Donka, učenica, 12 g., Sarajevo
- Ovadia-Finci Nela, domaćica, 38 g., Sarajevo
- Ovadia-Papo Rikica, domaćica, 28 g., Sarajevo
- Ozmo E. Albert, trgovac, 33 g., Zenica
- Ozmo Hajim, trgovac, 35 g., Zenica
- Ozmo E. Jakov, trgovac, 42 g., Zenica
- Ozmo Loti, domaćica, 39 g., Zenica
- Ozmo-Lauš Zlata, krojačica, 32 g., Zenica
- Papo Albert, trgovac, 40 g., Sarajevo
- Papo Avram, službenik, 35 g., Sarajevo
- Papo J. Avram, trgovac, 56 g., Sarajevo
- Papo-Lovi Ela, frizarka, 40 g., Sarajevo, umrla 12. 4. 1945. u Topuskom
- Papo Erna, krojačica, 24 g., Sarajevo
- Papo-Abinun Erna, domaćica, 40 g., Sarajevo
- Papo Estera, domaćica, 35 g., Sarajevo
- Papo J. Izidor, trgovac, 47 g., Sarajevo
- Papo Josip, zidar, 22 g., Sarajevo
- Papo Matilda, učiteljica, 38 g., Sarajevo
- Papo Matilda, učenica, 21 g., Sarajevo
- Papo-Salom J. Matilda, domaćica, 45 g., Sarajevo
- Papo Mosko, trgovac, 40 g., Sarajevo
- Papo Š. Rifka, domaćica, 48 g., Makarska
- Papo A. Rikica, domaćica, 32 g., Sarajevo
- Papo J. Sida, domaćica, 38 g., Sarajevo
- Papo Sarika, učiteljica, 24 g., Sarajevo
- Papo Zumbul, trgovac, 50 g., Sarajevo
- Pardo Albert, službenik, 38 g., Sarajevo
- Pardo M. Albert, tehničar, 29 g., Sarajevo
- Pavlović-Vajs Edita, službenik, 33 g., Zagreb
- Perera-Švandrom Adela, domaćica, 32 g., Sarajevo
- Perera-Trinkl Rikica, domaćica, 33 g., Sarajevo
- Perera Roza, krojačica, 34 g., Sarajevo
- Pesah Albert, trgovac, 45 g., Sarajevo
- Pesah Jozef, službenik, 43 g., Sarajevo
- Pesah Tilda, domaćica, 36 g., Sarajevo
- Petrović-Fimes Klara, krojačica, 24 g., Sarajevo
- Pik Ani, domaćica, 25 g.
- Pilar ing. ?, inženjer, 50 g.
- Piliš Aleksandar, bankar, 46 g., Zagreb
- Piliš-Fogel Elvira, domaćica, 42 g., Zagreb
- Piliš A. Heda, učenica, 18 g., Zagreb
- Pinkas Klara-Bukica, učenica, 18 g., Sarajevo
- Pinto Estera, učiteljica, 53 g., Sarajevo
- Pinto dr Josip, pravnik, 45 g., Sarajevo
- Pinto Salamon, profesor, 50 g., Sarajevo
- Pinto dr Samuel, pravnik, 57 g., Sarajevo
- Pinto Teodor, pravnik, 37 g., Sarajevo
- Pisker Leo, trgovac, 50 g., Zagreb
- Polak ing. Elza, inženjer agronomije, 30 g., Zagreb
- Polak Erna, domaćica, 39 g., Zagreb
- Polak Ivan, trgovac, 48 g., Zagreb
- Polak Laura, krojačica, 35 g., Zagreb
- Polak Olga, domaćica, 48 g., Zagreb
- Polak R. Zora, službenik, 38 g., Bjelovar
- Polič Artur, bankar, 55 g., Zagreb
- Pšerhof Makso, službenik, 45 g., Križevci
- Radauš Pirika, nastavnik muzike, 31 g., Zagreb

- Rajs Adela, krojačica, 58 g., Zagreb
 Rajs-Kertez Mira, krojačica, 30 g., Zagreb
 Rajs-Papo Sarika, učiteljica, 37 g., Sarajevo
 Rajsberg V. Elza, učenica, 19 g., Tuzla
 Rehnig V. Herman, učenik, 21 g., Tuzla
 Rehnig J. Inge, krojač, 41 g., Kutina
 Rehnig E. Marija, domaćica, 37 g., Kutina
 Rehnigar Rut, učenica, 19 g., Zagreb
 Robiček Milka, domaćica, 49 g., Sarajevo
 Robiček T. Rudolf, prokurista, 50 g., Sarajevo
 Robiček R. Sarlota, student, 23 g., Sarajevo
 Roder Mila, domaćica, 44 g., Osijek
 Roningen-Elenbogen Herma, domaćica, 23 g.
 Roninger Julijus, stolar, 49 g.
 Rot-Baruh Bianka, službenik, 37 g., Bihać
 Roter dr Leo, advokat, 45 g., Sarajevo
 Rozenbaum Jozefina, domaćica, 45 g., Zagreb
 Rozenbaum Regina, domaćica, 42 g., Zagreb
 Rozenberg Eva, učenica, 20 g.
 Rozenrauh dr Drago, pravnik, 41 g., Sarajevo
 Rozenrauh Glzela, domaćica, 33 g., Sarajevo
 Rozenrauh-Rozencvaŕaj Jelena, domaćica, 35 g., Sarajevo
 Ružička Valika, domaćica, 45 g., Sušak
 Salceberger Beba, službenik, 34 g., Sarajevo, umrla 1944. u Topuskom
 Salom Albert, službenik, 35 g., Sarajevo
 Satom Avram, učenik, 21 g., Sarajevo
 Satom Julija, profesor, 51 g., Sarajevo
 Salom Lili, učenica, 20 g., Sarajevo
 Samakovića M. Binjo, službenik, 47 g., Sarajevo
 Seka-Demonštajn Etelka, službenik, 38 g., Zagreb
 Seke Ernest, službenik, 44 g., Zagreb
 Seke-Sik Valerija, službenik, 40 g., Zagreb
 Sekler Lj. Srećko, knjižar, 42 g., Osijek
 Seleš Ing. Herman, inženjer, 55 g., Sarajevo
 Selinger Ivanka, službenik, 25 g., Zagreb
 Sigler Š. Mira, domaćica, 25 g., Dubrava
 Sigler Olga, domaćica, 50 g., Dubrava
 Sigler Š. Zdenka, domaćica, 23 g., Dubrava
 Singer dr Leo-Lav, advokat, 45 g., Zagreb
 Singer V. Melita, učenica, 20 g., Zagreb
 Singer-Robiček Milka, domaćica, 49 g., Zagreb
 Singer L. Nada, učenica, 16 g., Zagreb
 Singer Valika, domaćica, 36 g., Zagreb
 Singer Vatroslav, direktor, 50 g., Zagreb
 Skopal Karlo, službenik, 40 g., poginuo 1944. od bombardovanja
 Skopal Lucija, domaćica, 36 g., poginula 1944. od bombardovanja
 Šen Marijana, nastavnik muzike, 50 g., Zagreb
 Šengut Isak, službenik, 40 g.
 Šinko-Špicer Ervin, književnik, 42 g., Zagreb
 Šlezinger Ruža, domaćica, 32 g., Virje
 Šorš Drago, trgov. pomoćnik, 45 g., Zagreb
 Španić Miroslav, trgovac, 50 g.
 Špicer-Krasov Jelka, domaćica, 38 g., Osijek
 Špicer Sarina, domaćica, 37 g., Zagreb
 Špiler Oto, trgovac, 50 g.
 Šprung L. Moric, službenik, 46 g., Sarajevo
 Štekl Drago, učenik, 14 g., Senta
 Šteper Valter, trgovac, 33 g.
 Štern-Stanić Greta, službenik, 33 g., Zagreb
 Štern-Marmelštajn Hilda, službenik, 37 g., Našice
 Štern Mira, učenica, 17 g., Zagreb
 Štern J. Regina, učenica, 19 g., Sarajevo
 Štern-Pordes Vanda, profesor, 38 g., Zagreb
 Štern Vilim, trgovac, 42 g., Osijek
 Šternberg Izidor, učenik, 15 g., Sarajevo
 Štok-Cukerberg Olga, domaćica, 42 g., Sarajevo
 Štok Sigmund, industrijalac, 55 g., Sarajevo
 Švabenić Anka, domaćica, 42 g., Dubranec
 Švabenić Milek, trgovac, 45 g., Dubranec
 Švabenić M. Zlata, domaćica, 22 g., Dubranec
 Švarc Ana, frizerka, 30 g.
 Švarc David, službenik, 48 g., Sarajevo
 Švarc Šime, industrijalac, 64 g., Ogulin
 Švarc J. Velimir, trgovac, 64 g., Sušak
 Švarcbar Matilda, domaćica, 54 g., Sarajevo
 Švicar-Goldštajn Truda, službenik, 27 g., Zagreb
 Švriljuga Elza, domaćica, 50 g., Zagreb, poginula 1944. od bombardovanja
 Švriljuga Ferdo, veterinar, 55 g., Zagreb, poginuo 1944. od bombardovanja
 Švriljuga F. Ing. Millvoj, inženjer, 31 g., Zagreb
 Tauber Estera, učenica, 17 g., Sarajevo
 Tauber Rudolf, službenik, 52 g., Sarajevo
 Tausk Feliks, trgovac, 48 g., Zagreb
 Tramer I. Solčika, domaćica, 35 g., Bugojno
 Trinki-Dancan Rifka, domaćica, 30 g., Zenica
 Turnovski Miroslav, trgovac, 43 g., Osijek
 Ungar Josip, službenik, 35 g., Osijek
 Ungar Š. Ing. Pavao, inženjer agronomije, 38 g., Osijek
 Ungar Regina, domaćica, 30 g., Osijek
 Ungar Zehava-Seka, domaćica, 35 g., Osijek
 Vajnberger Oto, trgovac, 46 g., Daruvar
 Vajnberger Paula, domaćica, 45 g., Zagreb
 Vajner Hela, učenica, 21 g.
 Vajnrebe Bianka, domaćica, 33 g., Ludbreg
 Vajnrebe Lilička, domaćica, 35 g., Ludbreg
 Vajnrebe Mira, učenica, 17 g., Ludbreg
 Vajnrebe Zlatko, trgovac, 47 g., Ludbreg
 Vajnrebe Zora, domaćica, 38 g., Ludbreg
 Vajs J. Albert, službenik, 45 g., Osijek
 Vajs Aleksandar, trgovac, 46 g., Đurđinovac
 Vajs Đuro, službenik, 43 g., Zagreb
 Vajs Edna, službenik, 33 g., Zagreb
 Vajs-Verthajmer Hedviga, domaćica, 52 g., Beograd
 Vajs A. Ivan, učenik, 14 g., Osijek
 Vajs F. Josip, službenik, 68 g., Daruvar
 Vajs-Vermaš Lili, domaćica, 40 g., Osijek
 Vajs Mišo, krojač, 30 g., Osijek
 Veseli Maja, profesor, 35 g., Koprivnica
 Vilković Branko, trgovac, 51 g., Varaždin
 Vilković Vladimir, trgovac, 50 g., Varaždin
 Vizler H. Joško, industrijalac, 50 g., Tuzla
 Vizler Rudolf, trgovac, 48 g., Tuzla
 Vagin Pavao, službenik, 39 g., Osijek
 Volf O. Branko, učenik, 21 g., Bjelovar
 Volf Draga, domaćica, 47 g., Bjelovar
 Volf Leo, trgovac, 56 g., Osijek
 Volf Oto, trgovac, 41 g., Bjelovar
 Volf Slavko, trgovac, 51 g., Bjelovar
 Volfenzon Klara, službenik, 35 g., Koprivnica
 Volner Hugo, trgovac, 51 g., Virovitica
 Vranić dr Leo, profesor, 48 g., Zagreb

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

ARHIVSKA GRADA

Arhiv Hrvatske, Zagreb
 Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd
 Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA, Beograd
 Arhiv istorijskog odeljenja Vojnomedicinske akademije, Beograd
 Istorijski arhiv grada Beograda, Beograd
 Istorijski arhiv grada Sarajeva, Sarajevo
 Lična arhiva Aleksandra Lebla, Beograd
 Lična arhiva dr Jaše Romano, Beograd
 Nacionalni arhiv, Vašington (I—T—821), mikrofilmovi u Institutu za savremenu istoriju, Beograd

STAMPANA GRADA

Zbornici dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Izdanje Vojnoistorijskog instituta JNA, Beograd
Zbornik dokumenata sanitetske službe u narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (I—XII), Izdanje Sanitetske službe JNA, Beograd
Statistički godišnjaci kraljevine Jugoslavije od 1919—1940, Izdanje Opšte statistike, Beograd
Medicinski godišnjak kraljevine Jugoslavije, Beograd 1933.
Vojna enciklopedija, tom 4 I 6, Beograd 1964.
Zbornik lekara i farmaceuta Jugoslavije, Novi Sad 1958.

MEMOARSKA GRADA

Akerman Đ., *Razvoj farmaceutске službe u 6. korpusu*, Hronike o radu sanitetske službe u NOR (u daljem tekstu Hronike), I, Beograd 1966.
 Badel Marija, *Razvoj apotekarske službe u jedinicama NOV na Kordunu i Lici 1942—1945*, Hronike II, Beograd, 1966.
 Centner P., *Zarazna i interna VP bolnica Krbavica (Lika) u 1943*, Hronike II, Beograd 1966.
 Ginsberger O., *Sanitetska služba 7. banijske brigade 1943*, Hronike II, Beograd 1966.
 Markić J., *Razvoj sanitetske službe u Lici 1941—1945*, Hronike II, Beograd 1966.
 Medanić A., *Priček saniteta 8. kordunaške divizije u jesen 1943*, Hronike II, Beograd 1966.
 Najman J., *Rad u zubnoj stanici Štaba 7. divizije i sećanja na život u bolnicama Banije, Like i Korduna u 1943*, I 1944, Hronike II, Beograd 1966.
 Štajner B., *Rad apoteke bolnica u Italiji u periodu od jula 1944. do maja 1945*, Hronike V, Beograd 1967.
 Vajs E., *O razvoju vojnog saniteta u Hrvatskoj 1942. do 1945*, Hronike II, Beograd 1966.

PISMENE IZJAVE

Altaras M., *Izbjeglička općina u Barju*, dokumenat u Jevrejskom Istorijskom muzeju u Beogradu (u daljem tekstu JIM)
 Berger A., Pismena izjava od 13. 1. 1966, dokumenat u JIM
 Dranovac Franc, Ljubljana, Pismena izjava od 14. 4. 1967, u ličnoj arhivi Aleksandra Lebla, Beograd
 Goldštajn prof. dr Aleksandar, Pismena izjava od 26. 3. i 5. 4. 1972, u ličnoj arhivi J. R.
 Gregorić dr Pavle, Pismena izjava iz 1967, dokumenat u arhivi JIM
 Hreščak-Bebler Vera, Pismena izjava od 14. 2. 1967, u ličnoj arhivi Aleksandra Lebla, Beograd
 Kabiljo David-Doša, Izrael, Pismena izjava iz 1967, u arhivi JIM
 Labl Aleksandar, Beograd, Pismena izjava od 15. 3. 1972, u ličnoj arhivi J. R.
 Lederer-Košir Edita, Kranj, Pismena izjava od 16. 7. i 10. 11. 1971, u ličnoj arhivi J. R.
 Lederer-Klancir Mira, Zagreb, Pismena izjava od 4. 9. 1971, u ličnoj arhivi J. R.
 Mate Ing Andor, Sarajevo, Pismena izjava od 15. 3. 1968, u arhivi JIM
 Piliš Aleksandar, Zagreb, Pismeni izveštaj od 26. 3. 1945, u arhivi JIM
 Pinto Salamon, Sarajevo, Pismeni izveštaj iz 1966, u arhivi JIM
 Pismeni izveštaj grupe preživelih učesnika Rapskog bataljona iz Zagreba, u arhivi JIM
 Prister prof. Bruno, Zagreb, Pismena izjava od 10. 2. 1968, u arhivi JIM
 Prister prof. Bruno, Zagreb, Pismena izjava od 2. 12. 1971, 6. 12. 1971, i 16. 12. 1971, u ličnoj arhivi J. R.
 Runk Stanislav, Ljubljana, Pismena izjava od 14. 4. 1967, u ličnoj arhivi Aleksandra Lebla, Beograd
 Samakovlija Ing Ela, Zagreb, Pismena izjava od 28. 6. 1968, u arhivi JIM
 Samakovlija Ing Ela, Zagreb, Pismeni izveštaj od 4. 6. 1971, u ličnoj arhivi J. R.
 Singer dr Lav, Zagreb, Pismena izjava od 23. 5. 1972, u ličnoj arhivi J. R.
 Spisak učesnika Jevrejskog rapskog bataljona, Izjava preživelih boraca iz Beograda, u arhivi JIM
 Šprung Marko, Sarajevo, Pismena izjava od 1. 5. 1967, u arhivi JIM
 Šušteršič Franc, Ljubljana, Pismena izjava od 14. 4. 1967, u ličnoj arhivi Aleksandra Lebla, Beograd
 Tolentino-Devčić Flora, Zagreb, Pismeni izveštaj iz 1967, u arhivi JIM
 Tolentino-Devčić Flora, Zagreb, Pismena izjava od 19. 6. 1971, u ličnoj arhivi J. R.
 Veljan-Vajs Ljudevit, Zagreb, Pismena izjava od 8. 7. 1968, u arhivi JIM
 Vinski dr Pavle, Osijek, Pismeni izveštaj od 7. 9. 1945, u arhivi JIM
 Vratuša Antun, Ljubljana, Pismena izjava od 14. 2. 1967, u ličnoj arhivi Aleksandra Lebla, Beograd

USMENE IZJAVE

Atias Mimo, Beograd; prof. dr Ivan Berkeš, Beograd; Demajo Soša, Beograd; Koen-Knežević Luna, Beograd; Lebl Aleksandar, Beograd; Levi Ing Benko, Beograd; Montiljo Moric, Beograd; Najman Mirko, Beograd; Polak Đuro, Beograd; Polak Hilda, Beograd; Romano-Drače Anica, Beograd; Romano Simha, Beograd; Salcberger Lea, Beograd; Salcberger Nada, Beograd; Salcberger Vlado, Beograd; Trinki David, Beograd; Vajnberger Dragica, Beograd; Vaja Vlatka, Beograd.

LITERATURA

a) KNJIGE

Bojić M., *Zapisi o mojoj četi*, Beograd 1969.
Rabski zbornik, Ljubljana 1953.
 Romano J., *Veterinarska služba u NOR-u*, Beograd 1967.
 Romano J., *Zdravstveni radnici Jevreji 1941—1945*, Zbornik Jevrejskog Istorijskog muzeja I, Beograd 1971.
Zločini fašističkog okupatora i njegovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd 1957.

b) ČLANCI

Hajon V., *Konačno — sloboda*, Jevrejski almanah 1954.
 Kamhi A. — Lavinger M., *Pokret otpora među Jevrejima Bosne i Hercegovine interniranim na Lopudu i Rabu*, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1956.
 Levi D., *Regionalne Jevrejske zajednice do 1918. g.*, Spomenica 1919 — 1969, Izd. Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1969.
 Perera D., *Struktura Jevrejskog stanovništva pred II svetski rat*, Spomenica 1919 — 1969, Izd. Saveza Jevrejskih opština, Beograd 1969.
 Potočnik Fr., *Kako su se oslobodili internirci*, Otpor u žicama, I, Beograd 1969.
 Romano J., *Farmaceuti Jevreji žrtve fašizma I poginuli u NOR-u*, Jevrejski almanah 1968—1970.
 Romano J., *Veterinari Jevreji žrtve fašizma I učesnici u NOR-u*, Jevrejski almanah 1968—1970.
 Romano J., *Neka razmatranja o učešću Jevreja u NOR-u*, Jevrejski pregled 11—12, 1971.
 Romano J., *Jedna od mnogih — Tea Lederer bolničarka poginula u NOR-u*, Jevrejski pregled 1—2, 1972.
 Sušterčić Fr., *Rab*, Otpor u žicama, I, Beograd 1969.

OBJAŠNJENJE SKRAĆENICA

art. — artiljerijski
 AVNOJ — Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije
 brig. — brigada
 CK — centralni komitet
 CK KPH — Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske
 CK KPJ — Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
 diviz. — divizija
 GŠ — glavni štab
 GŠH — Glavni štab Hrvatske
 GSS — Glavni štab Slovenije
 KPJ — Komunistička partija Jugoslavije
 MK — mesni komitet
 NOF — Narodnoosvobodilna fronta
 NO — narodnooslobodilački
 NOO — narodnooslobodilački odbor
 NOP — narodnooslobodilački pokret
 NOR — narodnooslobodilački rat
 NOV — narodnooslobodilačka vojska
 prekomor. — prekomorska
 prol. — proleterska
 SKOJ — Savez komunističke omladine Jugoslavije
 VŠ — Vrhovni štab
 ZAVNOH — Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske

Summary

Dr. Jaša ROMANO

JEWES IN THE RAB CAMP AND THEIR PARTICIPATION IN THE LIBERATION WAR

In the camp on the island of Rab there were about 3000 Yugoslav Jews confined. Helped by the Communist Party of Yugoslavia they organized themselves in military units and all of them who practically could joined the Liberation Army at first opportunity.

After the capitulation of Yugoslavia many thousands of Jews from the area of the newly created so called Independent State of Croatia and from Serbia fled to Dalmatia and Croatia litoral, i. e. to the territory occupied by the Italian Army hoping that no genocide will be committed there. They had to face many hardships but the fact remains that they escaped the fate of those sent to death camps. Three thousand of these Jews found refuge in the so called Zone I, the territory incorporated and considered part of Italy, Particularly in Split, but later they were confined in camps on the island of Korčula and some of them in camps in Italy. Another group of about 3.500 reached Dubrovnik and Croatia litoral where the Italians had the military administration, while the Ustashi Croats the political power. The Croats very soon started to exercise pressure on the Italian Army demanding full power to send the Jews to death camps. This demand was resisted until November 1942 when a decision was taken to confine this group of Jews in the newly created camps at Dubrovnik and Kraljevica and on the islands of Brač and Hvar. These camps were administered by the Italian Army. The conditions in the Kraljevica camp were very bad indeed, just as in concentration camps, while in other three camps it was somehow better. In each of these camps there were members of the Communist Party of Yugoslavia and of the Communist Youth Organization, although in limited number, who initiated the organization of illegal liberation boards, which again were responsible for all actions in the camps. The most active members of the Communist Party of Yugoslavia were: in the Dubrovnik camp — Ing. Evald Erlih and Viktor Hajon; in the Kraljevica camp — Dr. Aleksander Goldštajn, Bruno Prister, Dr. Ivan Berkeš and others; in the Hvar camp — Ela Samakovlija and Jozef Albahari-Čučo; in the Brač camp — Franjo Špicer (Ervin Šinko).

At the beginning of 1943 the Italian Headquarters decided to send all the Jews from these four camps to the camp on the island of Rab which was in Zone I. One should raise the question why this decision was taken? There is no

documentary evidence for the answer and one has to rely therefore on circumstantial evidence. The military situation in the first part of 1943 augured for the defeat of the axis powers. The military and economic situation in Italy pressed the Italians to get rid of the axis link, which step would make it necessary also for the Italian units to abandon the territory of Zone II and to leave the Jews there to their own fate. Sending them to Zone I, which the Italians expected to be able to keep, they hoped to gain favourable reaction of the world public opinion and also allied help if attacked by the Germans.

The Jewish camp on the Island of Rab was on the same side of the island as the Slovene camp which was formed in July 1942 and where patriotic Slovenes were confined. The two camps, both fenced and well guarded, were on different side of the road leading from the township Rab to Lopari, which made any contact or communication nearly impossible. The first inmates to be confined in the Jewish camp arrived at the end of May 1943, but already at the end of June the camp was full, housing 3.500 people with 500 children up to 15 years of age among them. From whichever angle one looks at, the site, the buildings, the administration, it was for all practical purposes a concentration camp. There were a few buildings in which the inmates from Dubrovnik were housed, while those from the camps at Kraljevica, Hvar and Brač had to live in prefabricated barracks. The general conditions in the camp were far worse than in any previous camp. It was necessary urgently to do something to improve the situation. A committee was elected, which in fact was the illegal people's liberation board. The first step of the committee was to form a number of commissions: for food, housing, health, cultural and recreation activity, etc.

Among the inmates of the Rab camp there were also members of the Communist Party of Yugoslavia and of the Communist Youth Organization who formed their party organization headed by a committee. This committee found ways to be in touch with the committee in the Slovene camp and the two committees formed an Executive Committee for both camps which was responsible to make preparations for the liberation of the camps. The Jewish camp was represented in the Executive Committee by Viktor Hajon. Military units were formed and prepared for action on command. Within that framework a youth unit of 150 members was formed in the Jewish camp. This unit will be later the nucleus of the Jewish Rab Battalion. Also illegal courses were organized to train nurses for the Liberation Army. The committee was particularly active in making the inmates interested to join the Liberation Movement and the Liberation Army, when practical. Thanks to these political and military preparations in both camps the liberation operations started before Italy's capitulation was officially announced. On September 8, 1943, at a meeting of the inmates, a decision was taken to disarm the guard and to liberate the camp. After the meeting the inmates, although barehanded, disarmed the guard and came thereby in possession of their first firearms. During the next day military units were formed in both camps: four Slovene battalions and one Jewish battalion. The five battalions formed one unit, the Rab Brigade within which the Jewish unit was given the name: "The Fifth Jewish Battalion of the Rab Brigade". David-Dača Kabiljo was made the

commanding officer of the battalion, while the political commissar became Ing. Evald Erlih. The Jewish battalion had 244 fighting men, including the medical unit of 40 members.

Representatives of the two camps approached the Italian commanding officer on the island, colonel Cuiullio demanding from him to give order to the Italians to abandon the military establishments and to hand over the arms and equipment. Cuiullio's objections notwithstanding the Italian units were disarmed, while he himself committed suicide in prison after his arrest.

A delegation was sent to the Headquarters for Croatia to seek instructions for further activity of the newly formed brigade. The four Slovene battalions were ordered to advance towards Slovenia while the Jewish brigade had to head for Otočac where the HQ has established itself. Thirtyfive Jewish nurses were sent with the Slovene battalion, while 18 medical doctors and 15 pharmacologists were attached to various other units.

The Jewish battalion as an independent unit started off for Otočac on September 17, 1943. While on its way the battalion's commanding staff took a decision to propose to the competent military command not to leave the battalion as a separate unit but to send its fighters to various existing units with fighting experiences. The following reasons were advanced: the members of the battalion have no experience in partizan warfare and may suffer exceptionally high losses without achieving a given goal; the enemy would employ overwhelming forces to annihilate completely a Jewish unit. The HQ concurred with the arguments and decided as was proposed. The battalion was sent to the village of Lipa where the Staff Headquarters of the 7th Banija Division was housed. Most of the fighters joined the units of this division. The battalion's independent existence lasted until October 3, when 197 fighters joined the units of the 7th Division. Before the war ended 36 of these fighters died in combat. A number of former members of the Jewish battalion were given various political and military responsibilities in other units they joined.

Nearly all the other inmates of the Rab camp, about 3000 of them, were brought to the liberated area of Lika, Kordun and Banija. Their transportation started in the second part of September and was completed at the beginning of October, 1943. About 200 persons, mostly old and ill people, remained on the island of Rab. They were recaptured by the Germans and sent to death camp at Auschwitz. Out of those who were evacuated in good time 379 joined the Liberation Army, 107 of these the 7th Banija Division, while the rest was enlisted in the 6th Lika Division and the 8th Kordun Division. Accordingly the total number of former Rab camp inmates who joined the Liberation Army is 691. Of these 86 died in the war (67 in combat, 19 as members of the supporting units) while 3 died due to illness.

On the liberated area of Lika, Kordun and Banija about 2400 Jewish emigrants found refuge. Out of these 648 joined the Liberation Movement and were given various noncombat duties. Before the war ended 33 of them died due to bombardments and capture, while 12 died due to illness.

Accordingly out of the former inmates 1339 took part in the Liberation War (691 in the Army and 648 in the Movement). The number of those who lost their life in combat is 119, while 15 died due to illness, and 2 died due to accidents. About 1800 Jewish refugees evacuated from Rab to Lika, Kordun and Banija did not take part in the Liberation War. These were old people, children up to 15 years of age and mothers with small children. The people's committees made whatever they could to help these people but they had to face hardships for all the same as the whole area was devastated by the war and practically everything destroyed. The enemy knew about these refugees and bombed their quarters or captured them during surprise attacks, taking so 126 lives. This group lost 15 more people due to illness.

The final figures show that from about 3500 Rab inmates 492 died during the war: 11 died in the Rab camp, the German have sent 204 to death camps, 86 died in combat, 3 died and 2 were killed by accident while serving in the Liberation Army, 33 were killed and 12 died while working for the Liberation Movement, and in addition 126 refugees were killed and 15 died on the liberated territory. About 3085 (86.2%) survived the war thanks to the Liberation Struggle organized and lead by the Communist Party of Yugoslavia. The Rab inmates can be proud of their contribution to that struggle and point to the number of participants and of those who gave their life for the cause of freedom.